

ÉGTÁJ

DÁNIEL GYÖRGY

EGY ÉGBOLT ALATT

I. A MAGYARORSZÁGI SZERBEK TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

A nemzetek művelődéstörténetében érdekes ünnep egyik középpontjául ígérkezik Budapest. Ugyanis 1975-ben volt 150 esztendeje annak, hogy a szerbek legrégebb folyamatosan megjelenő, Budán szerkesztett folyóiratát, a *Serbskij letopis-t* első ízben kibocsátották, a szerb nemzeti önállósulás szellemét szolgálva. És 1976-ban lesz ugyancsak kerek, 150 esztendeje annak, hogy a szerb nemzeti művelődés úttörő egyesülete, a *Matica srpska* megalakult. Mindez Magyarország fővárosában.

Ha megvizsgáljuk, milyen sokrétű szerb nemzeti korszakos tevékenység folyt a történelem akkori évtizedeiben, igen érdekes képet kapunk. Hiszen — gyakorlatilag — már 1824-ben kiadták a már említett *Serbskij letopis* első számát. Majd 1835-ben került a szerb anyanyelvű olvasók kezébe a *Srbski narodni list* című hetilap, s azt 12 évig folyamatosan terjesztették. Versenytársa lett 1838—1848 közt a *Serbske narodne novine* című újabb hetilap. Közbeesően, 1842-től három évig megjelent a *Peštansko-Budimske skoroteča*, és ezt megelőzően, 1831—1833 közt a *Serbska pčela*. Az 1848. évben adták ki a *Vestniket*. Az 1848. évi szabadságharc eseményeit követően sajnos szünetelt a nehéz időket átvészelő magyar fővárosban a szerb lapkiadás. De az 1867-es kiegyezést követő konszolidált évtizedekben ismét fellendült. Így Budapesten szerkesztették 1870—1871-ben a *Srpska narodna škola* című folyóiratot. 1902-ben s a következő évben a *Srpske novostit*. Majd 1888—1889-ben jelent meg ugyanott a *Srpski dnevnik*. Ezt követően 1903—1904-ben a Budapesten szerkesztett *Narodna reč* és 1904-ben a *Naša snaga* című lap is. Persze ez a lista nem teljes, hiszen itt és most nem kizárólagos célunk, hogy a budapesti kiadványú szerb lapok bibliográfiáját ismer-tessük. Annyi azonban az elmondottak szerint is bizonyos, hogy a magyarországi szerbek szellemi élete, nemzeti művelődéspolitikai önállósulási törekvése 1848-ig bezárólag a mai Budapestre központosult, mivel a török hódoltság területén a szerb értelmiségnek nem volt olyan alkalma szellemi orgánumokat

alapítani, mint a reformkori Magyarországon. A szerb tanulóifjúságnak Pesten egyetemi internátusa volt, s ez szellemi gyűjtőpontként is szerepelt, akár csak a Matica srpska. De Pestbudán jelent meg a szerb nép szépirodalmi termékeinek java is 1827—1863 közt, összesen 33 mű.

Az elmondottakkal kapcsolatban megokoltan kérdezheti bárki, miként alakult ki ez a sok szerb nemzeti vállalkozás, mi adta ahhoz a pezsgő szellemi életet Magyarország fővárosában?

A magyar honfoglalásnak Árpád nagyfejedelem személyéhez fűződő döntő, az államélet kialakulását megelőző szakaszában, a IX. században került szoros és szerves kapcsolatba a magyarság a Kárpát-medencében a szlávokkal.

Nem közömbös az a hatás, amelyet a szlávok az egész magyarság életére, szokásaikra gyakoroltak. A magyarok a szláv népelemek közreműködésével ismerkedtek meg a földműveléssel és bizonyos telepes életmódok kezdetleges formáival és az ezekhez kapcsolódó mesterségekkel. Így hát a szlávok hatása a magyarságra jóval nagyobb és bonyolultabb, mint ahogyan azt a magyar történelmi irodalomban sokáig állították.

A magyarok zöme társadalmi életében, felfogásban és beidegzettségben nem kis mértékben alkalmazkodott az egykori szláv szokásokhoz, sőt szláv szokásokhoz is. Végeredményben így a honfoglaló magyarság török-altáj jellegű vándorló harcos pásztor népből szlávok földművelő s állattartó telepes néppé alakult át.

A krónikások azt említik, hogy a szlávok részt vettek a ménfői (1044) csatában, s vitézül küzdöttek Aba Sámuel mellett. Később Pozsony védelmében Uros nevű szláv úr nagyon kitüntette magát. De a nádorok lajstromában szintén találunk Rado (1057) és Uros nevű főurakat, akik feltehetően déli szlávok voltak. Különösen Radóra vonatkozik ez, akiről Fejér Gy. *Codex diplomaticusában* egy helyen így ír: „Rogavi graciám Dominorum meorum gloiossimi Andreae Regis et optimi dueis Adalberti, ego Rado Palatinus, ut monasterium meum. S. Demetrii supra zavam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa sanctae coronae rectificavi et acquisivi confirmant.» Egyik történészünk feltételezi, hogy ez a kolostor a mai Mitrovica mellett állt, melyet később is Száva Szt. Demeter néven említenek és valószínűleg görögkeleti volt, mert Szt. Demeternek mint védőszentnek tisztelete különösen a keleti egyházban nagyon elterjedt volt.

Az említett szlávok, illetve feltételezett szerbek csak vándorlovagok lehettek, akik felajánlották kardjukat és szolgálatukat a királyoknak, mint más hospesek, nagy birtok vagy tisztség fejében.

Különben barátságos érintkezés az Árpádok és a szerb dinasztia között mindig megvolt, s különösen szoros rokoni kapcsolat alakult a két uralkodó ház között, mikor II. Vak Béla (1131 — 1141) elvette I. Uroš nagyzsupán Jelena nevű leányát. Kíséretében valószínűleg több szerb úr jött Magyarországra. Itt említjük, hogy egyes történészek szerint az Uroš, Uraš név magyar és tulajdonképpen fejedelmet jelent. Ezt a magyarázatot hirdető történészek úgy vélik, ez annak bizonyossága, hogy már előbb is voltak kapcsolatok a két dinasztia között.

Vak Béla halála után, II. Gejza kiskorúsága idején Jelena és sógora, a magyar-szerb félvérű Belos bán és nádor kormányozták Magyarországot.

A szerb Nemanja és fia, Vuk, Imre magyar királynak hűbérese lett, és azóta viselték (1202) a magyar királyok a Rex Serviae címet. Dragutin szerb király (1276 — 1282) V. István veje, sógorától, IV. Lászlótól megkapta a macsói bánságot, Bosznia keleti részét és a Szerémséget.

Még szorosabb lett az érintkezés IV. Béla idejében (1206 — 1270). Déli szomszédaink IV. Bélát nemcsak a tatárok ellen segítették (1242) három szerémi főuruk: Krecs, Kupisa és Rak vezetése alatt, hanem Ottokár ellen is vitézül hadakoztak (1260), ami magának IV. Bélának, IV. Sándor pápához írt leveléből tűnik ki. De IV. Béla rokonságba is lépett a szerb királyi házzal, amennyiben Katalin nevű unokáját (V. István leányát) Dragutinhoz, I. Uroš szerb király fiához adta nőül. Természetesen nemcsak az uralkodóház, hanem a főurak is összeházasodtak. Ezek a kapcsolatok azonban nem jelentettek tömeges áttelepülést.

Ezek után felvetődik a kérdés: hogyan és mikor kerültek a napjainkban is még e tájon élő szerbek mai települési helyükre?

A Márvány-tenger partján megtelepedett mai törökök ősei XIV. század közepéig nem kívánatos fosztogatókból félelmetes hódító hatalommá erősödtek. Hiszen már beavatkoztak Bizánc belügyeibe, majd 1354-ben a Balkán-félszigetre tették lábukat. Nos, a török balkáni előrenyomulása annyira sikerült, hogy országuk fővárosát (1362 — 1453) is átmenetileg áthelyezték a Balkán-félszigetre: Drinápolyba (Edirnébe). Ott lakott 1717 — 1718-ban Rákóczi Ferenc száműzetésben. De nemcsak a fővárosukat helyezték át, hanem török lakosok lassan be is szivárogtak a balkáni településekre.

A törökök szerbiai térhódítása Lázár (1371 — 1389) szerb fejedelem uralmának idejére esett. Lázár kétszer is visszaverte a törököket: 1381-ben Paracinnál, majd 1386-ban Bilecénél, de még ugyanabban az esztendőben a törökök a Marica völgyében, szeptember 26-án megverték a szerb feudális urak toborzta sereget. Így aztán megkezdődött a törökök szerbiai előnyomulása. 1372-re már megszilárdították hatalukat Makedóniában és Görögországban. Murád szultán, fiai társaságában, 1339 június 28-án Kosovo poljen (Rigómezőn) megsemmisítő csapást mért Lázár fejedelem feudális fegyvereseire. A harcosok zöme elesett, így maga a fejedelem is. Ezután 1389 — 1390-re Szerbia török hódoltság alá került. A török katonai hűbériség esküdt ellensége volt az európai rendszerű hűbériségnek, a földesurakat és a főpapokat elűzték, megölték vagy rabságba vetették.

A súlyos vereség arra készítette az üldözött uralkodó rétegű szerbeket, hogy a szomszédos országokban keressenek támaszt. Főleg a magyarok jöttek számításba. Különben Magyarországon megértették, hogy a törökök diadalmas előnyomulása milyen végzetes sorscsapást jelent. Így a magyar Anjouk, a Hunyadiak fényes korában, szinte népmozgalmi érvénnyel hatékonyan támogatták a szerbeket. Hunyadi Mátyás halála után azonban a hanyatló reneszánsz és hűbéri anarchia az erőket nagyon is megosztotta. A nép nem annyira a törökben, mint a gátlástalan belső elnyomókban kényszerült látni a veszesebb ellenséget. Azonkívül a mohácsi csata küszöbén a keresztény Európa döntő hatalmai is megoszlottak.

A török előnyomulás következményeként már a XIV. században találunk Bánátban szerbeket. Ezt a területet a balkáni szerb területtől csak a Duna választotta el, és így a Balkán felől a megfelelő folyami átkelőkön könnyen

átjöhetnek a veszélyeztetett szerb lakosok, s mivel akkoriban itt nem ismerték a »határzárát«, a települési szabadságot sem korlátozták. Így nem vakvéletlen, hogy a XIV. század vége felé a Dunától északra, sőt már a Tisza és a Maros szögében is széles nagy területen telepedtek le szerbek. Ez a betelepedés olyan arányokat öltött, hogy már a XV. és a XVI. században Bánát szerb jellegű tájrésszé vált.

A Kosovo poljen (Rigómezőn) 1389-ben török győzelemmel végződött döntő csata Szerbia-szerbe új politikai és társadalmi életfeltételeket hozott. Ezeket a feltételeket nem mindenki fogadta egyformán, azok, akik nem tudtak beletörődni a megváltozott körülményekbe, vagy akiknek gazdasági érdekeit, esetleg életét fenyegették az új életkörülmények, védelmet és menedéket kerestek a szomszédos országokban. Először csak a legvesélyeztetettebb főurak és főpapok meg kíséreteik kerestek magyar földön menedéket. Ámde mivel a török katonai hűbériség elsősorban az iszlám vallásra áttérőknek adott földet az elűzött despoták, nemesek és főpapok földjéből, a bizánci hithez ragaszkodó földönfutó szegények is nagy számmal kerestek új hazában új otthont. Magyarországra vonult át Vukašin király fia és Marko királyfi testvére, DMITAR is. Ezek a telepések azonban — mint már jeleztük — szépszámu szerbet találtak, akik az új telepésekkel egyetemben Világos vára körül szerb környezetet teremtettek. Különben is Zsigmond király DMITAR Világos várának parancsnokává nevezte ki. Ez volt az első áttelepedési hullám.

Közismert tény, hogy STEVAN (1389 — 1427) despotának Magyarországon kiterjedt birtokai voltak, éppen ezért ideje részét ezeken a birtokokon töltötte. Ezért vált szükségessé, hogy Magyarországon is kancelláriát, azaz kormányzóhiatalt tartson fenn. Itt okmányokat, leveleket, rendeleteket adott ki. STEVAN despota nagy szerb csoportokat telepített bánáti birtokain. Ez volt a második nagyobb áttelepedési hullám. Tudnunk kell azonban, hogy méreteit nézve sokkal nagyobb volt az előzőnél. Hiszen STEVAN despota birtokain az alispánok, várnagyok, és a tisztviselők is szerbek voltak. Különösen a despota nővérének fiát, BRANKOVICS Györgyöt a király Magyarország bárói sorába sorolta. [Megjegyezzük, hogy a báró I. Lipót uralma előtt, csakúgy mint a gróf (comes), nem jelentett örökletes címet. Addig barones (bárók) néven illették a király világi tanácsosait, míg a királyi tanács főpap tagjait általánosan prelati (prelatusok) néven emlegették. Különben comesnek, azaz grófnak nevezték I. Lipót előtt a mindenkori főispánt vagy azzal egyenrangú hivatalnokot, ezt a címet utódai azonban nem örökölték.]

MURÁD (1401 — 1451) trónra lépése után behatolt Szerbiába, és a többi közt hatalmába kerítette a galamboci várat (lényegében a vár lábainál kezdődik Al-Duna). Luxemburgi Zsigmond magyar király és német császár megkísérelte a jelentős erődítményt visszafoglalni (1428), de noha a félelmetes Hunyadi volt az oldalán a vezér, nem sikerült. Galamboc balul sikerült ostromában hősiiesen vettek részt mindazok a szerbek, akik a török császári sereg előnyomulásakor vonultak el ősi lakhelyükről. Ezért azután a balsiker után, MURÁD szultán bosszújától rettegve, nem maradt számukra kedvezőbb lehetőség, mint az, hogy Zsigmondtól kérjenek szabad lak- és menedékhelyet Magyarországon. Zsigmond tudta, hogy az ősi honukba visszavágyó és bizánci hitűkhöz ragaszkodó menekültek mindenkor bőséggel foglalkozni a moszlimok ellen, hogy azokat kiűzhessék hazájukból. Ezért Zsigmond mint magyar ki-

rály és német császár megígérte neki, hogy addig, amíg a hadszerencse javukra kedvezően meg nem fordul, menedéket ad a dúsan termő királyi birtokon, Csepel szigetén. Így hát 1428-ban oda vonultak vissza. Zsigmond király a szerbeknek adott kiváltságlevelében felmentette őket mindennemű adófizetéstől és megengedte, hogy a maguk törvényei szerint bíraskodhassanak. Ezzel szemben kötelességük volt a csepeli révet örizni. Ez volt a harmadik áttelepedési hullám.

Stevan despota halála után (1427) utóda Brankovics György lett (1367 — 1456). Ezzel egyidejűleg megkapta, örökölte a vagyonát is, sőt szolgálatai fejében további birtokokat is kapott. Habsburg Albert (1437 — 1439) Világos várát és környékét ajándékozta neki, és ahhoz hét város és 110 falu, illetőleg település tartozott. Brankovics György idejében a szerbek Magyarországra áramlása folytatódott, sőt valamelyest meg is erősödött, főként a Duna partján épült Smederevo eleste (1439) után, hiszen ez azt is jelentette, hogy Szerbia teljesen török hódoltság alá került. Ez volt különben a negyedik betelepedési hullám. Ebben az időpontban jöttek a bánáti Keve (Kovin) módos szerb kereskedő családjai Magyarországra. Keve Smederevóval szemben, csak a Duna bal partján fekszik. A telepeseket a király a mai Ráckeveire irányította. Itt említjük, hogy Magyarországnak nincs még egy olyan alföldi, mezővárosi települése, amely annyi hiteles okmánnyal rendelkezne eredetét és kialakulását illetően. A legrégebbi oklevelek egyike, 1440-ből említi, hogy Keve rác lakóit I. Ulászló a szent Ábrahám pátriárka tiszteletére emelt templom környezetébe telepíti, ahol azelőtt falu volt. Lényegében — előttünk ismeretlen okból — elhaló félben levő királyi települését frissítette fel I. Ulászló, mikor a török elől menekülő Keve mezőváros lakóit Csepel szigetre telepítette és megengedte: ... constructisque et praerogativis, quibus in dicte Kevi... usi fuerunt, morari, terrasque et pasrta ac Aquas et alias utilitates, intra metas eiusdem desertatae villae habitas possidere valeant«. A kiváltságokat idővel megerősítette még V. László, majd Mátyás király és neje, illetőleg átmeneti utóda, Beatrix királyné, továbbá (Jagello) Ulászló, ők tehát erőteljesen támogatták a Csepel-szigeti királyi birtoknak a kereskedelem és a rév által bizonyára jelentékeny hasznot biztosító mezővárost. Itt jegyezzük meg, hogy a település 1487-re annyira megerősödött, hogy megépítették Magyarország egyik legértékesebb építészeti alkotását, a Nagy Boldogasszonynak ajánlott késő gótikus templomot.

A magyar trónvillongások és a hűbéri anarchia versengésében az idegen király képét elfogadó szerb nemesség nem állt következetesen a Hunyadiak pártján. Ezért mikor 1458-ban Hunyadi Mátyást királlyá választották és a királyi hatalom megerősödött, a Hunyadiakkal szembenálló, s egyúttal a Cilleikkel, meg a többi oligarchával konspiráló Brankovics is pórul járt. Ugyanis 1458-ban a szegedi országgyűlésen, a király kívánságára, elkobozták a hűtlenségben elmarasztalt Brankovics birtokait. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a szerb despotaság nem számíthatott többé a magyar király emberesleges jóindulatára.

Miután 1459. június 20-án — többszöri birtokcsere után — Smederevo végleg elesett, a szerbség újabb tömegei vándoroltak a szomszédos országokba. A legtöbb telepes azonban kétségtelenül Magyarországra jött. 1459 után indult meg az ötödik betelepedési hullám. Ekkor a szerb települők között jelentős szerepet játszottak a jagodinai Jakšić testvérek: Stevan és Dmitar. Ez a család azután évszázadokon át jelentékeny szerepet töltött be Csanád megye éle-

tében. A Jakšićok áttelepülésük alkalmával legalább 1200 harcost hoztak magukkal. Így szívesen fogadták őket. Tudnunk kell, hogy a Jakšić testvérek nemcsak elszánt harcosok, hanem kitűnő hadvezérek is voltak. Hadiszolgálataikért Mátyás király újabb birtokokkal jutalmazta őket. Úgyannyira, hogy rövid időn belül Csanád megye legvagyonosabb urai lettek. A két testvér közül a fiatalabb, Dmítar volt a nagyobb vitéz és a híresebb is, aki sokszor részt vett Mátyás király hadjárataiban. A Jakšić birtokok növelésének nagy része Dmítar érdeme.

A török ellen 1481-ben vezetett hadjáratban Kinizsi Pál, továbbá Vuk despota mellett részt vettek a Jakšićok is. Dmítar fia, Jovan, különösen kitűnt ekkor vitézségével. A hadjárat szerencsésen végződött. Ezután indult a hatodik betelepedési hullám, s ennek során újabb sok tízezer ember telepedett le a Bánátban. Történetesen ez utóbbi települések következtében a szerb települések Csanád megyében a néprajzi határt messze északra tolták.

És ide iktassunk be egy kis kitérőt. Közismert dolog, hogy Hunyadi Jánost, a török elleni harcok hőseit a szerb nép is szerette és tisztelte és ezt népdalokban énekelte meg, aki a szerb nép ajkán a Sibirjanin Janko nevet kapta, amiként Arany János balladájában:

Most is vallják, egyre dalolják
Szerb hon ifjai, leányai,
Guzlicájok hangja mellett:
Ki volt Janko Sibirjanin.

Azonban feltétlenül említést érdemel, hogy a török elleni harcokban a két nép is milyen közel került egymáshoz. A hősi énekekben a szerbekkel együtt küzdő magyar vitézeket »ugričicoknak« neveztek. Hunyadi Jánost azonban még Janko vojvoda, Ugrin Janko néven is emlegették. A török elleni vitézi énekek magyar hősei között foglal helyet Szilágyi Mihály (Mihajlo Svilojević) és Székely János is (Banović Sekula). De volt a Hunyadi — korszaknak Mátyás idejében még egy magyar vitéze, akit ugyancsak megénekeltek szerb népdalokban. Ez pedig a nagy — lucsei Dóczy család egyik tagja: Péter volt. A Karadžić-féle népdalgyűjtésben Dojčin Petar néven szerepel. Dóczy Péter különben a péterváradai dunai flotilla parancsnoka volt, s egysége zömmel szerbekből állt. Dóczy részt vett Sabác ostromában is. Majd később Bescerekernél legyőzte Ali-béget. Később jajcei bán lett és egy sor török elleni hadivállalkozásban szerepelt még. Hadi érdemeit a szerb nép dalaiban méltán örökítette meg.

Mátyás király uralma idején minden törökellenes vállalkozás után szerb telepések vándoroltak Magyarországra. Különbösen erre a korszakra tehetjük a hetedik települési hullámot. A szerbek menekülésének méreteire jellemzősül Mátyás király 1483. január 12-én kelt levelének részlete szolgál. Eszerint »az utóbbi négy évben 200 000 szerb telepedett át.«

Tudnunk érdemes, hogy a hetedik letelepedési hullám lényegében egészen a mohácsi vészig húzódott el. Mátyás király örült a lakosság számszerű gyarapodásának, hiszen kitűnő fegyverforgató embereket kapott a török ellen. Hogy a szerbeket további kedvre sarkallja az áttelepedésre, az 1481. évi rendelete szerint a szerbeket mentesítette a papi tized fizetése alól. Ennek

azután érdekes visszhangja volt. A katolikus papság bepanaszolta a királyt — jövedelemkiesése miatt — IX. Sixtus pápánál, hogy Mátyás túlságos kedvezést tanúsít a szentszék hatalmát el nem ismerő pravoszláv hitű szerbek iránt... S ezek gyakori bevándorlása által a katolikus egyház érdekei veszélybe kerültek. A pápa követelte, hogy Mátyás vonja vissza a szerbektől a kedvezményt, a mentességet a papi tized fizetése alól. Mátyás azonban a meggyöngyült római szent szék kívánságát figyelmen kívül hagyta — egyetemes európai érdeket szolgálva.

Mátyás király és a szerbek kapcsolatáról még csak annyit szükséges megjegyeznünk, hogy miután Mátyás úgy érezte, szüksége van állandó hadseregre, megszervezte a »Fekete sereget« (ez az elnevezés azonban csak a király halála után ragadt rá). Ez az első kísérlet egyike volt az állandó hadsereg megszervezésére. Közismert, hogy az alakulat jórészt kitűnően jutalmazott, fegyvelzett fegyverforgatókból állt, köztük szép számmal szerbeket is találtunk, akiket a legenda szerint a király személyesen ismert. A sereg Mátyás halála után szétzüllött.

A nyolcadik letelepedési hullám kisebb rajokban történt 1509 — 1525 között. Már 1509-ben Miksa szerb metropolita nagyszámú szerb család kíséretében érkezett a Szerémségbe, s ott kolostort is alapított. 1525-ben Pavle Bakic — Tomori Pállal és II. Lajossal való egyezség alapján — ugyanaz év decemberében átjött Magyarországra családjával, öt testvérével és nagyszámú szerbvel. Bakic átállása következtében elvesztette török hódoltsági birtokait, de kárpótolták Magyarországon. Tudjuk, hogy Pavle Bakic részt vett a mohácsi csatában is, de sikerrel átvészelte az ütközetet. A kettős királyság idején azonban nem a népszerűbb Szapolyai Jánoshoz szegődött, hanem az ellenzékhez. I. Ferdinánd 1528-ban jóváhagyta Bakic kiváltságlevelét, és kinevezte a Sajkásvidék parancsnokának. Mikor Ferdinánd 1537-ben a török ellen vonult, Pavle Bakic volt lovasainak parancsnoka, akiknek nagy része szerb volt. Pavle Bakic különben 1537. szeptember 20-án a török elleni harcokban esett el.

Bakicék telepedését rövidesen követte Rada Rožic és Petar Monasterli csapataival. Rožic egyébként a mohácsi csatában elesett.

Közbeesően hadd tegyünk kisebb kitérőt. Ismeretes, hogy a papságtól elesett esztergomi érsekprimás, Bakócz Tamás, az új pápa rendeletére 1514-ben keresztes háborút hirdetett, sereget gyűjtött össze, azzal a céllal, hogy a népeket felszabadítsák a török alól. A sereg vezérének Dózsa György székelly köznevest, hivatásos katonát nevezte ki. Minthogy a magyarországi mezővárosok parasztpolgárai előtt a töröknél sokkal gyűlöltebbek voltak az önkényeskedő főurak és főpapok, ezek ellen lázított Dózsa. Így kezdődött a Dózsa-lázadás. Noha Dózsa lázadó katonái sorában szép számmal küzdöttek szerb harcosok is, mégis a lázadás tragikus vége szerb vonatkozású is lett. A Dózsa ellen harcoló sereg egyik vezére Szapolyai János, a későbbi ellenkirály volt, fegyveresei között harcolt Petar Petrović, aki a korabeli krónikák szerint maga lökte le a lóról Dózsát, s így került azután a paraszvezér az irtózatos tüzes trónra, amely büntetést a legkegyetlenebb oligarcha vezér, Sánta Báthori István eszelte ki. Befejezésül a Dózsa-lázadással kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy a hűbéri uralkodó osztály féktelen bosszúja a rögöz kötött jobbjóság ellen jelentős szerepet töltött be, hogy a mohácsi csatavesztés bekövetkezett.

A mohácsi (1526) csata után, a törökök lényegében megtörték a magyar főurak és főpapok utolsó ellenállását, s a spanyol és német Habsburgok ellen a törökkel szövethető európai hatalmak ún. Cognaczi ligája már a mohácsi csata előtt magyar királlyá szemelte ki az egyébként viszonylag legnépszerűbb magyar főurat, Szapolyai Jánost. A kitűnő harci készségű katona szándékosan távol maradt a mohácsi csata színterétől, tájékozott lévén II. Lajos király és Tomori kalocsai érsek kudarcos kísérletéről s a várható következményekről.

A Balkán, de ezen túlmenően a Dunántúl és a Szávától délre fekvő területek már török uralom alatt álltak, akik ott megerősített várakkal és seregekkel rendelkeztek.

A török hódoltság idején teljesedett ki a néprajzi változás Magyarország déli végein. Ennek során a szerbek néprajzi és nyelvi határaitak messze északra és nyugatra tolták. Különböző megpróbáltatás ellenére a szívósság és életerő megmaradt a szerb nemzetben. Igaz, egy időre ez az erő nem hazai földben érvényesült, hanem a Magyarországra menekültek soraiban, a török elleni harcokban nyilvánult meg. A történelmi események egyik krónikása, a horvát Milan Sufflay mondta: „Ami erő, büszkeség és harcra való kedv a szerb nemzetben megvolt, mindaz a szomszédos Magyarországra menekült szerbek vitéz törökellenes harcaiban jelentkezett.”

A törökök 1541-ben elfoglalták Budát is, amelyet egyik oldalról németek is ostromoltak. A hadjárat után, ahol a török sereg végigvonult, sok-sok település romokba dőlt. A jobb módú lakosok egy részét váltságdíj reményében rabságra hurcolta a török. A lakosság sok helyütt a martalócok elől a nagyobb mezővárosokba menekült.

A sors iróniája volt azonban, hogy a mohácsi csata előtt Magyarországra menekült szerbekre új hazájukban is az a sors várt, mely elől önkéntes száműzetésbe menekültek. Hiszen a török hatalom utolérte őket. Sokukat megsemmisítette, vagy rablancra fűzte, vagy fiaikból az iszlám hatalmáért bőszen harcoló janicsárokat nevelt. Azon sem csodálkozhatunk, hogy mind a magyar földre menekült, mind az óhazájában rekedt szerbek sokasága kénytelen volt alkalmazkodni az új hatalomhoz. Meglehetősen sokan pedig martalóccokká kényszerültek lenni a félhold hatalmának árnyékában.

Buda eleste után a három részre szakadt országban állandósult a háború. A középbirtokos nemesek hatalmas küzdelmet vívtak egymással jobbagyalvak, az egyes uradalmak birtoklásáért. Ezekben a küzdelmekben csalás, árulás, rablás, orgyilkosság mindennaposá váltak. A feudális urak egymás elleni harcaiba többször beavatkoztak a habsburgi zsoldosok és a török segédcsapatok. Itt jegyezzük meg, hogy a hűbéri anarchia veszedelmeit, sőt a töröknek tulajdonított rémségeket sokszorosan felülmúlták Bástától Carafákig a habsburgi zsoldosok rémtettei.

A törökök 1683-ban ismét megkísérelték Bécszet is elfoglalni. Lipót császárnak a szomszédos országok küldtek segítséget. A török csatát vesztt. A török Bécs alatti veresége után megváltozott a Habsburgok keleti politikája. Addig megelégtéltek a török terjeszkedés megállítását, most elérkezettnek látták az időt a török kiűzésére Magyarországról és a Balkánról. A Bécs ostromát követő években a császári seregek csaknem egész Magyarországról kiűzték a törököt. 1686-ban visszafoglalták Budát. A Habsburg seregek utána mélyen benyomultak a Balkán-félszigetre, sajnos Buda és Belgrád

között sok száz falut égettek föl a „felszabadítók”. A török birodalmat európai tartományainak elvesztésétől csak az mentette meg, hogy régi szövetségese, a francia király hátra támadta Lipót császárt, s együtt működött vele Lipót főminisztere, Lobkowitz herceg, akit ezért a császár csehországi birtokára száműzött, de nem hullt feje vérpadra, mint Zrínyi Péteré és Frangepáné. Különös, hogy a magyar függetlenségi harcosoktól elkobbzott s neki adományozott kincseket megtarthatta.

Közben a Balkánon elviselhetetlen helyzet alakult ki. 1662-ben az albánok szkopjei érseke, Pjotr Bogdani, a pápának írott jelentésében elpanaszolta, hogy Szerbia lakosaitól kétszer annyi adót szednek be, mint Törökország más vidékein. Mikor pedig a törökök Bécs elleni hadjáratának előkészületei folytak, 1683-ban, ugyancsak Bogdani jelentéséből tudjuk, hogy Janjevo katolikus lakóinak a rendes szolgáltatásokon kívül még 2500 dukátot kellett fizetniük a törököknek. Ezért — az érsek beszámolója szerint — a lakosság elhatározta, hogy elköltözik. A kérdés jelentőségének megértéséhez tudnunk érdemes, hogy Janjevo Prištinától délkeletre fekszik, és a középkorban ez a terület a legjelentősebb nyersanyaglelőhely volt, hiszen ólom-, cink- és ezüstbányái voltak.

Mikor 1689-ben az osztrák csapatok mélyen betörték Szerbiába, Piccolomini egészen a mai Kosovo tartományig nyomult, Szkopjében Pjotr Bogdani az albán felkelő seregek élén a város elé, az egyesült európai felmentő seregek elé vonult, hogy csatlakozzanak a török elleni háborúhoz. Az egyesült seregek innét november 6-án Prizrenbe érkeztek. Ott a sereget Csernojevics Arsen ipeki pátriárka várta 6000 szerb felkelő élén. Sajnos, mire Piccolomini ideérkezett, már leprás volt, és november 9-én meg is halt.

Közbevetőleg szükséges megjegyeznünk, hogy korabeli feljegyzések szerint, az egyesült európai keresztény seregek sajnos lényegében nem bántak emberségesebben a mohamedán lakossággal, mint némely önkényeskedő iszlámvezér a keresztény lakosokkal. A helyzetre jellemző feljegyzés maradt Prizrenben az egyik kortárstól. Ezek szerint ebben a helységben az egyesült európai keresztény csapatok bevonulása után mindössze 16 mohamedán ház maradt meg, s tán egyetlen iszlámhitűt sem hagytak életben.

Piccolomini halála után a parancsnokságot Holstein herceg vette át, de esztelen bőségszólásával a helyi lakosságot hamarosan a lehető legnagyobb ellenszenvre hangolta. Nem egy esetben összeütközésbe is kerültek a lakossággal. Miután a török ellentámadásba ment át, Holstein szerencsétlen magatartása következtében a lakosság visszapártolt a törökökhöz. A török azonban nem hitt a keresztény lakosság érzelmi változásának őszinteségében, és megtorolta a szadista Holstein herceg kegyetlenségeit. Az emiatt megrettenő lakosok, az egyébként okkal megütött „keresztes” csapatokhoz csatlakoztak. Tették ezt bizalommal az egyesült keresztény harcosok egyes osztrák egységeinek a biztatására is, akik az áttelepülés előnyeivel kecsegtették a lakosokat. Ily előzmények után történt, hogy a török által előzőleg megtűrt Csernojevics Arsen pátriárka elhatározta, hogy híveivel hazát cserél. Így kezdődött a sokat emlegetett „velika seoba” 1690-ben. Ez volt a nyolcadik, egyúttal utolsó bevándorlási hullám.

A menekülők számát különböző kútfók igen eltérően említik: 60000 menekültől egészen félmillióig... Teljesen megbízható statisztika nincs erről.

1690. június 18-án kezdtek az áttelepülni szándékozó szerbek gyülekezni és Gyákovics Izsákot, az Arad megyei Borosjenő ortodox szerb püspökét küldték Bécsbe, hogy számukra az akkoriban üldözött protestánsoknál előnyösebb vallásszabadságot, az óhitű naptár használatát, az érsekük szabad választását kérje, aki önállóan rendelkezne a szerb görögkeleti egyház papjaival. Ezenkívül kérték a görögkeleti szerb lakosság adómentességét és azt, hogy a szerb ortodox egyház érseke az egyház jogosnak vélt önálló érdekei szerint bírósági hatalmat is gyakorolhasson.

I. Lipót császár 1690. augusztus 21-i diplomájában felszólította a kérelmező szerbeket, hogy fogjanak továbbra is fegyvert a török hatalom ellen, a császári vezérek vezetése mellett. E hűség jutalmaképpen biztosította jogukat: a római katolikus és protestáns naptártól eltérő ortodox ónaptár használatát, érsekük szabad választását. Elismerte őt az összes szerb görögkeletiek fejeül. Fölmentette az uralkodó a Habsburgok hűségébe átpártolt szerbeket az adófizetés kötelme alól, biztosította az előzően szerzett birtokaik és javaik háborítatlan élvezetét. Templomokat építhettek a Habsburgokhoz hű szerb ortodoxok azt követően, hogy a protestáns templomok lerombolása, lelkipásztoraik elűldözése és gályarabságra hurcolása megtörtént. Az atrocitások szomorú eseménysorozata felháborodást keltett az egykori művelt Európa emberséges köreiből. De hát így festett a Habsburgok „magas” politikája. Ilyen ellentét manapság ugye kevésbé nyilvánulhat meg egyetlen birodalmon belül. Akkor a szerbek javára billent a Habsburgok kegye, hogy megossza az erőket uralmi körén belül.

Belgrád elestekor, 1690. október 9-én az óhazájukat elhagyott szerbek már Magyarországon voltak. Eleinte a határvidéken telepedtek le valamennyien, később azonban beljebb költözködött egy részük. 1690. december 11-én I. Lipót egy pátenst bocsátott ki, amelyben a szerbeket az ország törvényhatóságainak kötelmei alól felmentette, és közvetlen királyi hatalom alá helyezte őket. 1691. március 4-én megengedte, hogy önálló vajdát válasszanak maguknak, amikor is a már régebben Magyarországra települt Monasterli Jocát választották meg.

Mikor a szerbek látták, hogy az egyesült európai keresztény seregek Szerbiát sehogy sem tudják a török hódoltság alól felmenteni, általánosságban követelni kezdték állandó letelepedésüket. 1694-ben I. Lipót a Duna-Tisza vidékét jelölte meg az áttelepülő szerbek új lakóhelyéül.

Egyébként 1699-ben a Habsburgok a törökökkel Karlócán békét kötöttek.

Mária Terézia alatt (1740—1780) a szerbek vallási előnyeiket tarthatatlannak vélték a kormánykörök, a ruszin és román ortodox hitűek hátrányai mellett. Csakhogy a román és ruszin papság egy része hajlamos lett unio-nizálni, vagyis Rómához hű görögkatolikus lenni. Ezt a sikeres uniót a szerbek közt is akarták folytatni, mert a török harcokhoz való hűségét a politikai fejlemények elfeledték. A szerbek nem hajlottak az unióra, és 1751-ben százezer szerb Oroszországba költözött Hrvat és Tököli—Popović vezetésével. Majd 1753-ban Preradović és Šević vezetésével egy másik csoport indult Oroszországba. A bécsi kormány a szerbek tömeges Oroszországba vándorlása láttán megint engedékenyebbnek bizonyult. Enyhített a szerb ortodox felekezet vallási kötöttségeinek korlátain és 1751-ben erről pátenst is adott ki. Ez a császári rendelet a szerb ortodox vallás gyakorlatát megkönnyítette, le-

galább is elméletben, és megígérte, hogy a Tisza-Maros menti legkiválóbb televenyalajú vidéken biztosít a szerbeknek tartós új hazát. Hanem a bécsi udvar ez alkalommal sem tartotta meg ígétét. Azokkal a szerbekkel bántak csupán előnyösen, akik áttértek a római katolikus vallásra. Így 1755-ben lázadás támadt, s ezt csak nehezen sikerült leverni. Mária Terézia 1770-ben a szerb ügyek megoldására kiadta a »Regulamentum constitutiones Nationis Illyricae« és 1779-ben a »Declaratorum Illiricum« című pátenseket. Megnyugtató megoldást azonban ezek sem hoztak. Hiszen a katolizáló szerbek kiváltságos személyeivel feltűnően kiváltságosan járt el Mária Terézia. Így a szerb hadseregszállító nábob, Grassalkovich családja hercegi, a mezőhegyesi kincstári gazdaságot első ízben felvirágoztató Csekonics családja pedig grófi címet kapott. Mária Terézia a katolizált szerbekből híres nábobokat csinált. Így lettek a királynő kegyencei többek közt a Jankovich grófok és a Latinovicsek is.

A felvilágosult II. József vallási szempontból közömbös volt, s még a katolikus egyház működését is korlátozta. Utóda, II. Lipót (1790 — 1792) azonban mind a protestánsok, mind a szerb ortodoxok sérelmeit orvosolni kívánta. Uralma hozott a magyarországi szerbség életében megnyugtató változásokat. II. Lipót, nem a nemzetiségeket és a vallásokat megosztó habsburgi recept szerint kormányzott, barátja volt a szerbeknek és püspökeit meghívta a magyar országgyűlésbe is, 1791-ben pedig a szerb ügyek megnyugtató rendezésére külön kormányzói hivatalt állított fel. Megengedte, hogy szerb ortodox belső egyházi ügyeket s alkalmilag különleges világi ügyeket is gyűléseken tárgyalják meg a rendezés reményében. Az első ilyen kongresszus 1790 — 1791-ben volt Temesvárott. A magyar és horvát nemesi rendek képviselői azonban több vonatkozásban érdekeik megtámadásának minősítették az uralkodó különös kedvezéseit a szerb ortodoxok javára a rendi országgyűlés jóváhagyása nélkül. I. Ferenc (1792 — 1835) ezért eltörölte 1792-ben a külön szerb kancelláriákat és a szerb ügyeket a magyar—horvát kancellária ügykörébe csatolta.

Így hát az eddigiek szerint a nyolcadik szerb települési hullám utódai voltak azok, akik 150 esztendővel ezelőtt a még nem egyesített Pesten és Budán élénk kulturális életet éltek.

II. BUDAPEST A SZERB KULTÚRA KÖZPONTJA LESZ

A hosszú török háborúban (1593—1606), amikor is több magyar város szabadult fel, a császári ház felé olyan kívánságok is elhangzottak idegen reakciós körökből, hogy magyart ne engedjenek a volt hódoltságú városokban letelepedni. No ha ilyen rendelet nem is készült, de a katonai hatóságok önkényesen gyakorolták ezt az elvet. 1688. július 13-án Aichpühl báró jelentésében I. Lipót császárnak azt írta, hogy Budán csak a következő magyarok kaptak házat, illetve házhelyet: a nádor, az egri püspök, a pozsonyi káptalan, Pálffy Károly és Erdődy kamaraelnök. Gyakorlatilag magyar nem telepedhetett le a töröktől visszafoglalt Budán. Bárki jöhetett a világból, ingyen házhelyet, adómentességet s egész sor más kedvezést nyert, szabad letelepedést kaphatott Magyarország fővárosában, csak a magyarnak volt tilos tűzhelyet raknia a maga országa szívében. A Habsburg-ház ilyen ocsmány, machiavellista embertelenséggel irányította a töröktől felszabadított területek betelepítését, megalázva a magyarságot saját hazájában. Az egyik település, melyről szükségesnek látszik részletesebben is beszélni, a budai Tabán.

Nézük meg, milyen is volt Tabán 1800-ban. A szöveget egy német leírás alapján szerkesztettük.

„Budának ezt a legrégebbi részét egykor Kis Pestnek nevezték, s már Nagy Lajos idejében is azon a helyen állott. A Várhegy, a Naphegy, a Gellérthegy és a Duna között szinte minden oldalról védett napsütötte völgyben terül el a Tabánnak nevezett városrész. Manapság a házak számát tekintve, ez a városrész túlhaladja az összes városrészeket, de e házak legnagyobb része a Gellérthegy északi lejtőjén hol egyenesen, hol görbén úgy áll, mint a sziklához tapadó fecskefészkek. A vándor kutató szeme nem lát egyebet, mint falusi egyszerűséget és minden kényelem hiányát.

A Gellérthegy apró kis házacskái, amint azok lépcsőzetesen emelkednek nem képeznek utcákat, és ezért a városi kimutatásban csak mint első, második és harmadik sor szerepelnek.”

1396-ban Magyarországon gyülekeztek a keresztések, majd a rosszul sikerült hadjárat után többnyire ittmaradtak. Sok volt köztük a szerb. Afféle szegényes, sőt korai szegénylegény-életre hajló, elszántan nyomorgó emberek voltak. Megelégedtek azzal, hogy az egykori budai várnak a Dunával ellenkező lejtője alatt, a Várhegy és a Gellérthegy közötti völgyben építették viskóikat, s ezek a hegy gödrös, barlangos oldalán szinte alig áttekinthető települési labirintust képeztek.

A mohácsi csata után a török hadseregnek csak egyes egységei hatoltak Pest-Budáig. Akkor, 1526 nyárvégén ezek Budát felgyújtották, s így az egykori Tabán negyed csaknem teljesen elhamvadt.

A török katonai hűbériség, sarkalatos ellentétben az európai hűbéri korlátokkal, a kezdetleges szabadkereskedelmet pártfogolta és árutermelésre sarkallta az elmaradt paraszti népet. Így akkoriban az újjáéledő tabániak is főként kereskedtek. A törökök az ország belsejébe hatolva sok szerbet is maguk közt sodortak mint kereskedő markotányost, a fegyveresek szolgálatára rendelt segéderőt. Minthogy a Várhegy és a Gellérthegy, meg a Naphegy közé ékelődött tabáni kis völgy bizonyult a legvédettebb budai polgári települési területnek, ott vegyesen települtek törökök, zsidó és szerb polgári lakosok. A török uralom idején a Tabán területén hat mecset volt, s a szerbek és a zsidók is vallásgyakorlatot folytattak kis templomokban, illetőleg imaházban. Tabán házainak a száma akkoriban megközelíthette az ezret.

A törököknek csaknem másfél százados magyarországi uralma után Budán az egyesült európai keresztény haderők felmentették. A Tabán, miként a Várhegy és környéke, azután siralmas állapotba került. Házai félig-meddig összedőlve, a várostromtól megrongált épületei, néptelessé vált utcái inkább egy gyászos esemény emlékjelének, mintsem városnak nevezhetők. A polgári lakosság helyzete iszonyatos volt, kivált azoké, akiket a török megtűrt. Hiszen a török uralom alatt Pest-Buda a keleti és a nyugati csereforgalom kedvező helye volt. Ezt az időszakot nevezhetjük a Tabán fénykorának. Mikor Budavárát az egyesült európai haderők a törököktől elfoglalták, Tabán elvesztette az előbbi virágzó jelentőségét.

Tol Jakab így írja le az egykori Tabánt:

„A várban és a városban már javítgatják az épületeket, de mindez csekélység volt a pusztuláshoz és a nyomorhoz képest, amelyet mindenfelé

látni. A romok között s a föld alatti pincékben elszórtan szerbek laknak, akik a görög rítus bizánci ortodox hitet és szertartást követik. Legtöbbjük azzal foglalkozik, hogy vizet hord a városba a folyóból, mert a törökök által épített kutakat a romok betemetették.

A fürdők épen maradtak, bár a Szent Gellért-hegy tövében levő el volt hanyagolva és meg volt rongálva. Ennek környékén is rációk laktak. Akik valamikor kereskedéssel foglalkoztak, melyből többen meggazdagodtak, most azonban a legnagyobb nyomorban élnek.”

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a szerbség — legalábbis egy része — megmaradt régi lakóhelyén a Tabánban, melyre aztán így ráragadt az egykori nyelvi helyesírási szokás szerint a Rácváros név. Központjában a szerb ortodox templommal — mely a második világháború folyamán úgy megsérült, hogy lebontották — és a mai Rudasfürdővel és Rácvürdővel.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1689-ben, 1692-ben, 1709-ben és 1738-ban döghalálnak nevezett pestis pusztított ebben a városrészben. Mindezeket szükségesnek tartottuk előrebocsátani, hogy megértessük, mennyi sorscsapást kellett a Magyarországon megtelepült szerbeknek átszenvedniök. Mint-hogy a szerb szegénység nem túlzottan örült a hatalomváltozásnak, hiszen a Habsburgok jó ideje ugyanúgy rájuk sütötték a törökkel való együttműködés vádját, mint megelőzően s még sokáig a szabadságharcos magyarokra, bizony átmenetileg sanyarú lett a sorsuk. Ezt a helyzetet a Habsburgok kihasználták az erők megosztásához, és kényszerítették őket magyarelles magatartásra, s ez sok szerbet meghasonlásba sodort.

Rácvárossal kapcsolatban még említést érdemel Budának a XV. századból reánk maradt címere:

Erős falú, három zömök toronnyal ékes várbástyát ábrázol: a maga biztosság erejét tudó várost jelképezi. A vastag, tömör építményű várfal kapujának szárnyai azonban sarkig tárva vannak. Címerbe foglalt s kőbe vésett jelképeként, hogy e falak közé mindig szeretettel, megbecsüléssel — tárt szívvel várják az idegenből jövőt. Ezt a címet Buda már XIII. századi pecsétjében is használta.

A Tabánban a XVII. század derekán, a török hódoltság tetőpontján már erős szerb település alakult ki mezővárosi arculattal, polgárosodó jelleggel. Különben 1686 után kezdték Rácvárosnak nevezni Tabánt, melynek lakói szerbek és németek voltak. A „velika seoba” következményeként Buda volt 1690-től egészen 1718-ig a legnagyobb szerb város. Hiszen az 1690. évi nagy áttelepedés következtében — a többi közt — a belgrádi városvezető főbíró, afféle polgármestert, Ivan Milutinovićot a habsburgi katonai közigazgatás a szentendrei szerbek kapitányává nevezte ki.

A belgrádi szerb ortodox egyház vezető papja, Kuzman pedig Szegedre települt át gyülekezete java részével együtt. A budai szerbek számszerű túlsúlyára jellemző, hogy 1700-tól egészen 1741-ig szerb volt a polgármesternek megfelelő városbíró. A városrész a XVIII. század elején egyik-másik nevezettségével a pesti krónikások figyelmét is fölkelte. A rácvárosi sörház és a rácvárosi kávéház a XVIII. század első éveiben olyan nevezetességek voltak, melyekről a Furkás Tamás levelei című, rendkívül népszerű humorisztikus újság is több ízben megemlékezett. És az egykori Fehér sas utca 4-ben volt a Mély pincének nevezett vendéglátó helye, a halászlégények hírhedt, zsbongó,

verekedős virtuskodástól sűrűn látogatott csárdája. A csárda felett a német Alpákker Antal uram szolidabb vendéglője. Lényegében ez volt Buda első halászcárdája, ahová Pestről is átjártak később az írók, művészek.

1717 telén Wortley angol követ felesége Budán járt, és így írta le az akkori Tabánt:

„A falakon kívül számos apró ház, jobban mondva a kunyhók tömege áll, amelyeket Rácvárosnak neveznek és teljesen szerbek lakják. Házaik régi divatú sátrakhoz hasonlóak.”

Meg kell említenünk, a Rácváros története a XVIII. század végéig abban merült ki, hogy a szerbség élethalálharcát vívta a pest—budai kereskedelem hegemóniájáért az egyre nagyobb tömegben odatelepült németekkel. A XVIII. század után Rácváros kereskedelme süllyed, elveszti jelentőségét, hiszen az élénkebben terebélyesedő Pestre terelődött át, amely alföldi terepen a korszerű nagyobb építkezésekhez kedvezőbb adottságot biztosított.

1723 húsvét egyik ünnepnapján tűz ütött ki, s ez a város nagy részét elhamvasztotta.

A csapások tovább érték a települést 1732-ben és 1775-ben, miután olyan árvíz volt, amely nemcsak a Vízvárosot károsította meg, hanem több budai városrészt is, így a tabániak egy része csupán csónakkal kereste egymással az összeköttetést.

1779-ben pestis pusztított.

1810-ben Budán borzasztó tűzvész dühöngött, melynek a Rácváros és a Vízváros hatszáz háza esett áldozatul. A tűz szeptember 5-én Tabánban egy kádármeister házában tört ki, amikor ott boroshordót égettek.

A nagy tűzvész idején Virág Benedek költő és történetíró, egykori pálos szerzetes, ugyancsak a Tabánban lakott szegényesen. A történész Horvát István, egykori egyetemi tanár erről a következőket írta az írók egykori vezetőjéhez, Kazinczyhoz:

„Virág Benedekünk a nagy égés előtt igen kevés napokkal Ertsi nevű mezővárosba távozott. Elégtek nála a »Magyar századok« folytatásai, — elégett nála az én 1732-i Magyar Szentírásom is, melyet Révai — kinek képe itten most vésetik rézbe — másolt le. Elégett, s ezt leginkább bánom számos régi és új könyvem közül.”

A tűzvész jelentőségére talán jellemző a Pesti Hazai és Külföldi Tudósítások 1810. évi szeptember 8-i számának a beszámolója:

„Szeptember 5-dik napja szomorú emlékezetű léssen Buda városának történetében; mert délután, midőn éppen nagyobb része a városnak ebédelt, a Rátz városban tűz támadott, és részint a nagy szárazság, részint a nagy szél miatt oly hirtelen és oly messzire elterjedt, hogy az említett Rátz városnak nagy része, a Duna-parton, a Vár alatt álló Sörház, a halászváros, a Királyi Magazin és Prófuntház, a Vízvárosnak egészen a Capucinusokig terjedő része a tűznek prédájává lett. Rettenetes volt ezen tűzvész, azért kiváltképpen, hogy az utcák szűkek lévén, s a házak szorosan egymáshoz ragadván, segíteni lehetetlen volt.”

Végül a tűzvészről a szerb—magyar kapcsolatok ékes szavú tollforgatója, Vitkovics Mihály így kesergett Kazinczynak:

„Engem egyik szomorúság után a másik ér. Alig enyhült áldott Anyánk halálán eredt fájdalom, s íme új mély bánat érte szívemet. Tudniillik Budán a Rátz városban a múlt szerdán tizenkét és egy óra között egy bognárnál tűz támadván, az egész Rátz várost egyszerre lángba borította; sőt a Vízvárost is a Duna részről egészen a Kapuzínusokig felgyújtotta, s így közel ezer ház felpredált. A rátz templomot is a plébániával együtt elégette, következképpen szegény János ötsémnek, az ottani plébánosnak mindene oda égett, úgyhogy ő, felesége, gyermeke, tselédje tsak a rajtavalóival menekedhettek meg. Ez a tsapás, Barátom, sok könnyeimbe került, melyeket ezen kedvelteimnek szerentsétlensége, de még inkább mély szomorúságán való részvételen ontatott. Kipótolhatatlan kárunk, hogy boldogult Anyánk válogatott könyveiből álló könyvtára vékékppen elégett, a sok rátz, görög, deák (latin) kéziratokkal együtt...”

Vitkovics Mihályról tudnunk kell, hogy szerb származású költő, meseíró és irodalompartoló volt. A szerb népdalokra fordításaival ő terelte rá a figyelmet. A család Hercegovinából származott. Dédapja I. Lipót idején a törököktől visszafoglalt egri várban volt kapitány. Nagyapja és apja görögkeleti papok Egerben. Különben Vitkovicsnál, akinek kenyérkereső foglalkozása ügyvéd volt, jurátuskodott átmenetileg Deák Ferenc, továbbá a jeles szerb jogász a publicista, Todor Pavlović. Pavlović szerkesztői munkásságára jellemző adatok: 1832-ben átvette a Letopis szerkesztését s e lapot 1832-től 1841-ig ő szerkesztette. A folyóiratból 26 kötetet szerkesztett. 1841-ben megalapította a Srbske narodne novinét. A német Herder hatására azonban idealista, pánszláv eszményeket hirdetett. Ez az akkoriban élesedő magyar és egyéb nemzeti öntudatosulás korában meglehetősen támadási felületet adott. 1852-ben letiltották lapjáról az első szót, a „Srbski”-t, maradt a Narodni list (Néplap). Még egy évkönyvet is szerkesztett, a Draguljt (Drágakő), ez 1845—47-ig jelent meg. Pavlovićról tudnunk kell, hogy közvetlen, meggyerő modorú ember volt. Ennek következményeként lapjaiban a legjobb szerb írók írásait közölte, és igen magas színvonalat képviseltek ezek az orgánnumok. Gyakorlatilag a magyarországi szerb hírlapírás legnagyobb egyéniségének tekinthető.

A nagy tűzvész után kialakult a Tabánba szorult szegénység, kispolgárok, szülőkapások, halászok, hajósnépek és rakodók sorsa.

Tabán régebbi lakói között kevés volt, még régebben is a kaputosnak nevezett kultúrált ember. A római katolikus plébánoson és a szerb papon kívül említésre méltó művelt, pallérozott bizony kevés akadt. A városrész egyik nagy szülöttje: Semmelweis Ignác Fülöp orvos, később egyetemi professzor. 1818. július 17-én, a Tabán és a Vízváros találkozó pontján, az Apród utcai házban született. Szülőházával csaknem szemben lakott korának egyik legnemesebb költője és tudós történetírója, a már említett Virág Benedek, aki mikor a felvilágosult II. József a már előbb feloszlott jezsuita rend és több más szerzetes rend között a pálosok rendjét is megszüntette, a Tabánba vonult vissza, világi közönséges polgárként. Itt még említést érdemel, hogy a Döbrentei alapította első magyar színház is a Várhegy, a Vízváros és a Tabán találkozási pontján működött — Budán.

A régi, most már örök hazára talált szerbeknek alig van itt már emlékük, mint a Döbrentei utcában a ház falába helyezett vörös márványtábla. Ez magyarul és szerbül hirdeti minden idők járókelőjének, hogy az 1838. évi nagy árvízkor milyen magasan hőmpölygött az akkor Vizivárosnak nevezett városnyegyed Főutcájában a Duna hőmpölygő szennyes vize. De ez a tábla hirdeti, hogy

ott egykor a Tabán lakói között a délszláv kultúra is virágzott. A lakók nagy részének az anyanyelve szerb volt, németül és részint magyarul kevesebben tudtak beszélni, főképp a módosabb meg a műveltebb rétegek közül.

A Tabánban valamikor sorsdöntő súrlódások dúltak az ott már régebben élő szerbek és a később betelepült németek között. Az egymás közti háborúskodást nem ágyúkkal és nem egyéb fegyverekkel vívták, hanem veszedelmesebb, rafináltabb támadó eszközökkel és a hatóságok előtt egymás kíméletlen ócsárolásával, no meg a többi közt telekkönyvi ki- és betáblázások szeszélyes furfangjával. És ebben a csatában a nyíltabb jellemű, a magyaréval jellegzetesen rokoni erény és a virtus sokféle tulajdonságával jeleskedő szerbség sajnálatosan a rövidebbet húzta. Így sorsa a Habsburg-hatalom polgári és katonai hatóságainak önkénye miatt megint azonos lett a kismemizett magyar nép sorsával.

Már csak az irodalomtörténetben és a néprajzban találunk szerb emlékeket. Érdekességként néhány nyelvi emléket ideiktatnánk. Így a pestbudai magyar—szerb—német együttélésből a helyi szerb kereskedelem néhány szót vett át. Ezeket előbb a mindennapi, de később az irodalmi nyelv is átvette. Ilyenek: farba, profitira, alapaster, moler, rubind, faršang, order, prezent, proces, frtalj, kreditor, kvartir, kaucija, tancmajstor, klient, plac, komendirati, galant, forma, pajdaš. És még sok egyéb.

De a szerb emlékeket még ma is őrzi a budapesti térkép. Kevesen tudják, hogy a Lágymányos és a Pasarét elnevezés szerb eredetű.

A budai szerb település élén mint katonai parancsnok a rácok hadnagya állt, kit a császári „leutnant” (hadnagy) elnevezés torzított szerbül „Latymanak”. Ennek a latymannak, a szerbek hadnagyanak volt birtokában a későbbi Nádorkert és környéke. Ezt a területet nevezték „Latymanosnak”, vagyis hadnagyi földnek. Innét a Lágymányos magyarított hangzású városnegyednév.

És a Pasarét: Magyarország első mérnöki igényű feltérképezését tudvalevően II. József (1741—1790) rendelte el. Miután első felmérésről volt szó, a munkálatoknál megkérdezték a népet, hogyan nevezik ezt vagy azt a területet, határrészt. A megkérdezettek — a mai Pasaréten — azt válaszolták, hogy azt a területet PASA-nak hívják, azaz közlegelőnek. Nos, a kérdezőnek meg is magyarázták a fogalmat, és ezért a következőképpen került a jámbor német tisztviselő keze nyomán a térképre „Pasaried”: legelő, dűlő. Így keletkezett a Pasarét.

No és a nagyon kedves régi anekdota szerint a régi Rácvárosban esténként a vendéglőkben beszélt a bárány a lóval! És az asztalon találkozott három virág!

Hogyan? Föltöttébb egyszerű a nyitja. A bárányból készül a hegedűhúr, a ló szőréből pedig a vonó. Az asztalon pedig a lenvirág (abrosz), a búzavirág (kenyér) meg a szőlővirág szoktak találkozni.

De a pesti szerbekből sem maradt sokkal több az emlékünknél. Hiszen már 1907-ben a következőket olvashattuk a Pesti Naplóban:

„A múltat minden emlékével, kegyeletével és fejletlen eredményeivel éppenúgy felfalja a jelen idő nyers szüksége, mint ahogy egy század múlva felpredálja a jövő a mai produkció minden eredményét. Hült helye sincs tehát a régi Pest nagy múltú Zöldfa utcájában (ma Veres Pálné utca) ama háznak ma már, melyre negyven—ötven esztendővel ezelőtt még szent pietással te-

kintettek fel a régebbi generációk emberei. A Vitkovics-ház hol a Kazinczy-triász jó borocská mellett a késői éjjeli órákig együtt mulatott — nincs! A Teodorovics Anasztázia, amelynek kapuján a szerb özvegy a Vitkovicshoz iparkodó Virág Benedeket, vagyis a „szent” öreget bebocsátotta — nincs. Az Athenaeum szerkesztőségének egykori tanyája, honnan Vörösmarty, Toldy, Bajza törvényt szabtak a kezdődő magyar literatúrának — nincs...

És így pusztul el lassanként minden Pest legöregebb kerületéből, a Belvárosból, melynek ma már éppen csak hírmondó emlékei vannak. Ezek között nem a legöregebb, de az érdekesebbek közül való a 17. és 19. számot viselő Zöldfa utcai ház, melynek hírességét Tököli Popovics Száva nevű dúsgazdag szerb nemes tette hosszú időre állandóvá.

„Tökölianum a neve ennek az öreg épületnek, melyet azon okból, hogy öreg és célszerűtlen, most bontogatnak, s most emelik azt a vörös márványtáblát, melynek »Tököli a tanulóknak« című ósdiás betűkkel felírás jelentette a célt és a szándékot, amiért 1838-ban alapítója emeltette. Tököli Száva kétszázezer forintos alapítványával jött létre a szerb nemzetiségű egyetemi hallgatók számára épített intézmény, s ez az összeg kámataival és toldalékaival háromszorosra növekedett, azóta száz és száz szegény sorsú tanulóknak nyújtott módot arra, hogy a kultúra részesévé válják. A harmincas évek végén kezdték építeni a Tökölianumot, hogy az a hivatását teljesítse, melyet alapítója szánt neki. Eleinte a Szerb Matica vezette harminckilenc éven át az intézetet, 1877-ben azonban a központi állampénztárra bízta a kormány a vagyontárányát, az intézeti felügyeleti joggal pedig a görögkeleti szerb hitközséget bízta meg.”

A mai épület 1907—1909 között épült fel.

A kísértés túl nagy, hogy e sorok krónikása ne soroljon fel néhány nagynevű budapesti szerb diákokat: itt tanult Lukian Mušicki (1777—1837) költő; Jovan Sterija Popović drámaíró (1806—1856) — Popović különben Eötvös József osztálytársa is volt —; Jakov Ignjatović (1822—1889) a realista szerb próza megteremtője; Bogoboj Atanacković (1826—1858) bajai születésű szerb romantikus író; Mita Popović (1841—1910) romantikus író; Laza Kostić (1841—1910) romantikus költő; Kosta Ruvarac (1837—1864) kritikus és végül Veljko Petrović, aki költőnek és prózaírónak egyaránt jelentős.

Mit jelent e díszes névsor?

Sokan közülük magyar iskolába jártak, életük egy részét a magyarok közt töltötték vagy legalábbis rövidebb ideig a magyar kulturális központban tartózkodtak. Milyen hatása volt ennek a felsoroltakra? De idézzük fel a szerb nemzeti megújulás bármely jelentősebb íróját. Kevés kivétellel csaknem valamennyien Magyarországon születtek, ott jártak iskolába, és ott élték le életük rövidebb-hosszabb részét. Ezek: Jovan Rajić, Jovan Muškatirović, Emanuel Janković, Gligorij Trljajić, Atanasije Stojković, Lukijan Mušicki, Milovan Vidaković, Dimitrije Davidović, Gjorgje Magarašević, Jovan Hadžić, Jovan Stejić és Jovan Subotić.

A második Magyar Irodalomtörténeti Kongresszus alkalmával Julius Dolansky a csehszlovák irodalomtörténész joggal tette fel a kérdést: mit adott a nemzeti megújulás korában a magyar irodalom mindezeknek a szerb íróknak? Ez annál is izgalmasabb, mert a XIX. század első felének szerb költészetében — Dolansky szerint — azok a szerb írók szólaltak meg a legeredetibb hangon, akik nem magyarországi származásúak.

Miután a burzsoázia ügyelt arra, hogy Közép-Európa népeit a gyűlölködés és értetlenség válaszfalaival különítse el egymástól, Julius Dolansky felvette a kérdést, és felhívta a figyelmet arra, hogy kevesen vizsgálták a magyar—szláv irodalmi kapcsolatokat. Pedig Magyarország központi helye a Duna völgyében töméntelen kulturális kapcsolatot teremtett szomszédaival. A kölcsönös kulturális kapcsolatok tömegét csak egy sor szakosított kutató tudja majd elvégezni.

De térjünk vissza Budapest szerbjeihez. A magyar főváros szerb fiai sorában meg kell említenünk Kornelija Stankovićot (1831—1865), az első képzett szerb zeneszerzőt. A nagy művész Budán született, külföldön tevékenykedett, de visszament Budára meghalni. Természetesen, ahol olyan élénk szellemi élet folyt, mint Pest—Budán, több nagy jelentőségű kulturális vállalkozás is született. Így többek között a bajai születésű Joakim Vujić (1772—1847), aki különben a szerb színészet megteremtője, a pesti Rondellában 1813-ban rendezte az első, modern értelemben vett és iskolán kívüli szerb színelőadást. A Rondellában különben felváltva játszott szerb és magyar színtársulat. Itt emlíjtük meg, hogy a szerb színelőadásokat támogatta a szerbeket nagyon becsülő Fáy András.

1714-ben Pestnek csak 2600 lakosa volt, de a délszláv származású Balázs (Blaž) kávéházat nyitott a mai Molnár és Havas utca sarkán. Az egyik nemes bornak és szőlőfajtának is szerb származású neve van még napjainkban is, ez a Skadari-tóra és környékére utaló kadarka. Valamikor, a második vagy a harmadik letelepedési hullám idején Ráckeve-re került szerb menekülők a Skadari- (Shkodrai- vagy Szkutari-) tó partjáról magukkal hozták a kék bogyjú bort szolgáltató hazai szőlővesszőt is. És a belőle sajtolt bort keresztelték el Skadarkának. A magyar nyelv tudvalévően kerüli a mássalhangó-torlódást. Így az első betűhangot elhagyták, és lett a Skadarkából a kadarka. Persze a múlt század második felében a nagy filoxerajárvány már rég kivégezte a tabáni és általában a Budapest környéki szőlőtelepítést is. De a kadarka, kivált a Duna—Tisza közén, azóta is az egyik legkedveltebb bor.

A ráckevei kadarka szőlő pusztulása az ízeket kedvelőket sújtotta a legjobban. Hiszen a régi ráckevei szerbek egész sor különleges bort is előállítottak a kadarkából. Az érett szőlőszemeket padláson, szalmán töppesztették, érlelték, s olyan kadarkaaszt készítették, amelynek színe halvány rubin, íze csupa tűz meg aroma volt, s amelyet a rendes kadarka borral együtt — Schams 1833-i tudósítása szerint — a szerbek Ausztriába, Lengyelországba, sőt Oroszországba is szállítottak. Vagy ki ne hallott volna — az öregek közül — a rác-ürmösről, amelyet nem lehetett nagyban készíteni, de amelynek ma már feledésbe ment receptje is szívet derítő: kétakós hordót arasznyi rétegenként teleraktak szalmán érlelt, szép kadamfűtökkel; minden rétegét meghintették külön ürömfüvel, ezerjófüvel, kevés tormával, borssal, szegfűszeggel, fahéjjal, narancshéjjal. Ezután a hordót befenekelték, s megtöltötték jó minőségű ókadarkával. A cukortartalom miatt a keverék újból áterjedt, átvette a fűszerek ízét, s pezsgett, akár a finom pezsgő. A benne rejlő fűszerek illata, a kadarka jellegzetes aromája, s a benne levő szénsav különösen kellemessé és üdítővé varázsolta ezt a régi péncézésekkor és a hajdani ráckevei kedves vendégek előtt oly népszerű italt. Különben a néprajzosok begyűjtöttek még a múlt században egy versikét Ráckevéről:

*Svaku fajtu hvali,
A skadarku sadi!
(Dicsérd mindegyik fajtát,
De ültess csak kadarkát!)*

Ahogy Budán is megvolt a helye a szerb telepéseknek, a Tabán, akképp Pesten is a mai Szerb utca szerb ortodox templom közvetlen környékén építették házaikat és műhelyeiket meg társadalmi intézményeiket. A szerblakta terület a következő volt: Kecskeméti kapu (mai Kálvin tér), a Vízi- vagy Belgrádi kapu (ma Dimitrov tér) közti városfal széltében telepedtek le a polgári jogokat élvező szerb mesteremberek és kereskedők. Főleg a Bástya és Alsó-Bástya utcában (részben a mai Veres Pálné és Bástya utca), az akkori Magyar utcában, a Kecskeméti és a Lipót utcában (a mai Nyári Pál és Váci utca) álltak. Akkoriban a mai Pintér utca volt a Rác utca, a templom mellett húzódo Pálos utcát a múlt században keresztelték át Szerb utcának. Egyébként az egykori makói diákként görögkeleti szerb pap által megkeresztelt József Attila pesti diákkorában szíves pártfogoltja volt Vujicsity Dusán szerb ortodox esperesnek, a budai püspök helynökének.

A magyarországi szerbekkel kapcsolatban Lazar Čurčić, az újvidéki Matica srpska tudós könyvtárosa többek között a következőket írta:

„Ha valaki 1790 táján, az ún. nagy szerb vándorlás századik évfordulóján összegezte volna, hogy a szerb telepések milyen utat tettek meg a felemelkedés útján, úgy megállapíthatta volna, hogy nagyon kevés nép fejlődött annyit egy évszázad alatt, mint a szerb telepések.

Valóban optimistának kellett lenni annak, aki 1690-ben hitt abban, hogy a hontalanok, akik földbe vájt kunyhókban húzták meg magukat Pétervárad (Petrovaradin), Buda, Győr, Komárom vagy Bécs falai alatt, hogy új lakóhelyükön többek lehetnének katonánál, és olcsó munkaerőnél a kiskereskedők vagy a kisiparosok szolgálatában. A törekvőbb telepések azonban felülmúlták a legmerészebb álmokat is... Hiszen mindössze száz esztendő alatt olyan hatalmas utat tettek meg az anyagi és a kulturális felemelkedés útján, melyre a náluk sokkal szerencsésebb népeknek is évszázadokra volt szükségük.”

Tudnunk kell, hogy a „török uralom súlyos évszázadai után a szerb nemzeti élet először a szerblakta északi területeken, Magyarországon indult fejlődésnek, mert ott voltak a legkedvezőbb feltételek. Hiszen ott a szerb polgárság a korai kapitalizmus korszakában annyira megerősödött, hogy az újabb kori szerb műveltség megteremtőjévé és hordozójává változott. Tehetős szerb kereskedők és iparosok bőkezűen támogatták Magyarország fővárosából a terebélyesedő hazafias gondolatot” — írta a már említett Julius Dolansky.

De a szerb kultúra kivirágoztatásában nem volt megállás. Hiszen a XIX. század húszas éveinek szerb irodalmi és művelődési életében Budapesten fontos esemény volt a Szerb Évkönyv (Serbskij letopis) és egy évvel később a pesti Szerb Matica megalapítása.

A Letopis köré tömörült írók nemcsak szerb problémákat, hanem környezetüket is megénekeltek. Így a Letopis egyik megalapítója, Hadžić-Svetić így énekelt a Gellérthegyről (természetesen szerbül):

*Ó büszke, fénye Budának, és
Tévedhetetlen jósa időnek is,
Feléd repül lelkem és új
Énekem át folyón néked zeng.
Ám színigaz, hogy pőre, kopár fejed
A szép leányzó disze nem ékíti,
A kedves illat arcodon nem
Lengedez, és sehol a koszorú.*

(Csuka Zoltán fordítása)

Itt említjük meg, hogy a monarchia többi északi és déli szláv népelemei azután egymás után alakították nemzeti öntudatukat növelő egyesületeiket és egyéb vállalkozásaikat. Ezekkel foglalkozott a Századok című magyar történet-tudományi folyóirat 1895. évi száma is. Ebből a Szerb Maticára vonatkozó részt idézzük az alábbiakban:

„A Szerb Matica legrégebb valamennyi között. 1826-ban Hadzsity János, irodalmi nevén Szvetics Milos Pesten néhány barátjának kezdeményezésére irodalmi társulatot alapított, melyet Szerb Maticának nevezett. A társulat alapszabályait Hadzsity készítette, s azokat közzétette a Magarasevics által szerkesztett Szrpszkij letopiszban. Az új egyesület életének első korszakát meddő nyelvészeti viták jellemzik. Új érának beköszöntőjét képezi Tököly Száva királyi tanácsosnak a Matica elnökévé választása 1838-ban. Tököly a Matica működésének előmozdítása céljából évenként 200 frtot adott a Matica jegyzőjének, s a Szrpszkij letopisz szerkesztőjének 500-at és lakást saját házában. Tököly új szervezetet és alapszabályokat készített, melynek első cikkelye szerint a Matica feladata a magyarországi szerbség művelődésének előmozdítása mindennemű törvényes eszközzel. A Matica tagjait rendes és tiszteletbeliekre osztja fel, és a tehetséges szerb ifjak tudományos kiképzését vette fel programjába. Tököly meghalt 1842-ben. Még halála előtt, 1838-ban alapította egyetemi hallgatók számára a Tökölianumnak nevezett budapesti nevelőintézetet, melyet végrendeletében általános örökösévé tett s igazgatását a Maticára bízta. E célra házat vett, hol az intézet, a Matica, a Letopisz szerkesztősége és könyvtára volt elhelyezve. Az 1848-as mozgalmak után a nemzetiségek helyzete Magyarországon sokat változott; kiváltképpen sokat változott a szerbség helyzete az ország fővárosában. A viszonyokkal számot vetve, a Szerb Matica intézői 1851. augusztus 18-án elhatározták, hogy az intézet székhelyét Pestről átteszik Újvidékre... E kérdésben nagygyűlést tartottak 1862. február 2-án. És 1863. július 6-án kelt rendelettel engedélyezték a Matica székhelyének Újvidékre helyezését, ahol is 1864. április 30-án nagygyűléssel meg is kezdte működését... A Matica a magyarországi szerbség művelődésének centruma, melynek működése iránt a szerbek kegyelettel és érdeklődéssel viseltek. Tököly Száva összes vagyonát a Matica igazgatása alá rendelt Tökölianumra hagyta. Karagyorgyevics Sándor herceg hagyatéka — mely a Maticát illeti — 96 267 frt. 57 kr. Trán-dafil Mária összes vagyona halála után a Maticára szállott. A dús adakozásokból és alapítványokból bőven kijut irodalmi célokra, pályamunkákra és népiratkákra is.”

A Matica az ország határain túl is hamarosan tekintélyre tett szert. Hiszen a monarchiába látogató orosz szlavisták közül (Bécsben a történet-filozófus német Herder hatására igen színvonalas és jó hírű szlavista kutatások folytak) Pjotr Ivanovics Keppen 1822-ben járt Magyarországon, hogy tanulmányozza a szláv eredetű régiségeket és a szláv nyelvjárásokat. Keppen főképp a szerb ortodox egyházközségek irányítóival keresett kapcsolatot, hiszen azok vezették a szerb lakosság zömét. A többi közt tárgyalt Jaksity Gergellyel, aki azután Oroszországban meg is látogatta Keppent. Ezután említésre méltó V. J. Grigorevics, aki kétszer is járt Magyarországon: 1845 és 1846-ban. Mindkét alkalommal nemcsak a Letopis, hanem a Matica vezetőivel is tárgyalt. Mihail Petrovics Pogogyin 1835-ben és 1839-ben tartózkodott Magyarországon. Miután a minden szláv népet idealista elképzelése szerint egyesíteni kívánt pánszláv eszme meggyőződéses híve volt, természetesen Budapesten nemcsak Jan Kollarral találkozott, hanem a gondolat szerb képviselőivel is.

(Itt említjük meg, hogy mind a szerb, mind a horvát pánszlávista törekvés messzi eltért egymástól. A szerbeknél jelentkezett először 1804-ben, és a karlócai pátriárka, Stevan Stratimirović volt a szerzője. A horvátoknál 1838-ban Ljudevit Gaj (1809—1872) volt a gondolat zászlóvivője. És meg kell említenünk, hogy a magyarországi szerbek tulajdonképpen a horvát pánszláv mozgalommal, az illirizmussal kerültek szoros kapcsolatba. Soraikban lényegében két csoport alakult. A mozgalmat támogatók sorában találtuk: Petar Jovanovićot, Miloš Popovićot, Georgije Popovićot, Sava Tekeliját, Pavle Stratimirovićot és másokat. A mozgalom ellenzői sorában voltak: Teodor Pavlović, a Letopis szerkesztője, valamint Jovan Subotić és mások. Itt kell megemlítenünk, hogy a déli szlávok közös elnevezésére Teodor Pavlović volt az első, aki a „jugoszlávot” javasolta.)

De folytassuk az orosz szlavisták felsorolását. Oszip Makszimovics Bodjanszkij 1837-ben járt Budapesten. Bodjanszkij is nyelvtudományi kutatásokat végzett. Pesten nemcsak a Matica vezetőivel tárgyalt, hanem egy érdekes, színes fantáziájú szerb lapszerkesztővel is, aki magyarosan cikkeket úgy írta alá, hogy Arnot Antal, szerbül viszont Arnot (Arnovljev) Antonije, aki nemcsak a Letopisnak volt a főmunkatársa, hanem egy budai szerb lapnak, amely a hosszú Srbska novina ili magazin za hudožestvo, knjževstvo i modu címet viselte. Ez a lap két évig jelent meg mégpedig 1838-ban és 1839-ben. A következő kutató, Izmail Ivanovics Szreznyevskij 1839-ben és 1842-ben járt Pest-Budán. Cikkeket is írt az itteni szerb lapok hasábjain. Pavlovics Todorral többször is találkozott. Különben Szreznyevskij magyarországi tartózkodásáról tudunk a legtovább, mert a Peštansko-Budimski skoroteča című lapban ismertették a nagy tudós tevékenységét.

Az előző ismertetésben említett nyelvészeti vitával kapcsolatban a dús-gazdag, tekintélyes szerb nábobként emlegetett Tököli Száva, a Tökölianum alapító levelében leszögezte álláspontját:

„Mint hogy a Szerb Matica a nemzet felvilágosodására van hivatva, anélkül hogy arról kell gondoskodnia, hogy mindazon zavarokat, melyek az irodalomban támadtak, kiirtsa, nem pedig, hogy azok után induljon, kiknek maguknak is még szükséges a tanulás, és ezért az írásnak alapszabálya gyanánt fogja tártani a tudományos és kimívelt szlaven egyházi nyelvet, és mindazon szavakat, melyeket a szerb megérthet, szlaven nyelv rendszabályai sze-

rint írni és azon török nyelvből a mienkébe behozott holmi újításokat lehetőségig kerülni tartozzék, és semmi, ami ezen kívánalommal össze nem illik, Matica nevében ki ne adassék vagy a Matica költségén ne nyomassék, mert én a Maticát tökéletesebbnek kívánom tisztelni, mint holmi egyes író. Ezen a nemzet felvilágosodására vonatkozó kívánatomnak hogyha a Matica nem igyekeznék megfelelni, úgy házamnak részese nem lehet.”

Az idézetben szereplő nyelvi vita főszereplője Vuk Stefanović Karadžić (1787—1864), a XIX. század legtermékenyebb és legnagyobb hatású szerb írója. Munkássága sok irányú, de minden területen kiemelkedő. Karadžić a korszerű szerb irodalmi nyelv megteremtője, a szerb helyesírás reformátora, a szerbhorvát népköltés legjobb és legrendszeresebb gyűjtője. Néprajzos, történész, irodalomkritikus, harcos vitairatok szerzője.

A magyarországi szerbség természetesen és valósággal nemzeti önvédelemből ragaszkodott hagyományaihoz. Így Karadžić újításai próbálkozásait gyanakvással fogadták. Egy ideig a Letopisban is folyt a vita. Ezt akarta Tököli leállítani, hatalmi szóval megszüntetni. A történelmi fejlődést azonban nagyobb hatalmak sem tudták feltartóztatni, hiszen a fejlődés a természet rendje és törvénye is. Ezért 1850-re Karadžić tanai diadalmaskodtak.

De térjünk vissza Tököli intézetéhez, melynek alapítása nem maradt követők nélkül. Csupán két további alapítványt emelünk ki. Az egyik egy dúsgazdag pesti szerb kereskedő házaspár alapítványa, Naum és Jelena Bozdaé, akik látták, hogy Pest-Budán mily nagy mértékben fogyatkoznak a szerbek. Nem a liberális szellemű magyarok népességnövekedése miatt, hanem inkább a szűkkeblű német feudális céhpolgárság féltékenysége folytán. A Bozda-alapítvánnyal a szerbek fogyatkozását igyekeztek lelassítani. Pest-budai szerb iparosok, akik a magyar fővárosban kívántak önállósulni, kaptak az alapítványból segítséget. De a Bozda család gondolt a szegény pesti lányokra is. Hiszen régebben egy leány hozomány nélkül — a legtöbb esetben — reménytelenül pártában maradt. Az alapítvány ezeken is iparkodott segíteni. Nem utolsósorban a szegény és kezdő pest-budai szerb orvosoknak kamarai tagsági díjára is adtak segítséget és általában a szerb értelmiségi pályán kezdő pestbudai ifjaknak.

Miután a fővárosban nagyon sok szerb leány végezte közép- és főiskolai tanulmányait, bizony ezek nemzeti öntudatának emelésével, nemzeti irodalmi nyelvük és ismereteik bővítéséről nem is beszélve, senki sem törődött. 1904-ben alapították meg azután a budapesti szerb leánynevelő intézetet, amely azután a háború miatt nem sokáig működött.

Amikor ezekről a bámulatos úttörő művelődési intézményekről és kapcsolatokról beszámolok, kényszerülök állandóan múlt időt használni. Az rendjén van, hogy a történelem a múltban egyedi jelenségek szüntelen folyama, s így az idő kereké megállás nélkül forog, a dolgok mindig változnak. Emberek és intézmények eltűntek, átalakultak, megfogyatkoztak, és ami utánuk itt maradt, már csak emlék, amely felgyorsuló korunkban elködösül. Azonban ezek a régi emlékek a művelődéstörténeti alakulás kétségtelen tényeinek és vas-törvényeinek a bizonyítói. De a szocializmust építő magyar társadalom ebben a kérdésben is megnyugtató törekvéssel a haladó hagyományokat igyekszik ápolni, ébren tartani, sőt továbbfejleszteni. Már említettük, hogy a Matica 150 éves jubileuma alkalmával fölmerült a kérdés: nem lehetne-e feltámasztani a Tökölianumot? De már nemcsak diáknevelő intézet mivoltában

csupán, hanem általánosabb művelődési célból. A mindennapi élet krónikásának véleménye szerint az új intézmény a régi épületben merőben új arculatú, a szocialista építés és a népek békés egymás mellett élésének irányelveit szolgáló művelődési központ lehetne. Olyan példás művelődési központ, melyben a múlt emlékeinek tanulságos, egyúttal mozgósító erkölcsi szemléltetésével a közös emberséges érdekekhez híven tevékenykedne. Az intézmény kebelében, meghitt módon újabb baráti és egyre mélyülő kapcsolatok révén, új, közös kultúrát is teremthetnénk, melynek hatása szellemi és anyagi téren egyaránt még felbecsülhetetlen értékűnek ígérkezik.

SÁROSPATAKI DÉLSZLAV DIÁKOK

Nemrégiben utam Sárospatakra vezetett, a magyar művelődéstörténetben Bodrogparti Athén néven is sokszor emlegetett iskolavárosba. A sárospataki kollégium világhírű könyvtárát és műemléki gyűjteménytárát kerestem fel. Nagyon is érdemes tudnunk: a sárospataki főiskolát 1531-ben a szabadságharcos Bethlen Gábor művelt erdélyi fejedelem méltó utóda, I. Rákóczi György létesítette, mégpedig a haladó művelődést nagyasszonyként pártfogoló felesége, Lórántffy Zsuzsánna ösztönzésére. Lévén a Bodrogparti erdőváros és kiterjedt környéke a Perényiék örökébe lépő Lórántffy familia birtoka. Ez az iskola a XVII. század derekán élte első fénykorát, nevezetesen 1650—1654 között. Akkor tanított ott Jan Amos Komensky, latinus nevén Comenius, aki — egyes újabb kutatások szerint magyarországi őstől származó, sőt Szalantai Rezső könyvtártudományi kutató feltevése szerint az egykori Szeges nevű magyar község mint családi lakhely után szépapái által Szegesi család nevet is viselő magyarcsaládnak egy morva vidékre sodródott és így cseh-morvaként született utóda — a középkori száraz, skolasztikus módszert, az ismeretanyagot lelketlen, szó szerint való bemagoltatással tanító iskolarendszert, az új kor kritikai, természetbúvárló és emberközponti (társadalomközponti) irányelveinek megfelelően forradalmásította. Főműve, az *Orbis pictus*, azaz *Képes világ* szemléltető, vagyis vizuális módszerrel, tehát címéhez illően rajzos képek sokaságával közvetítette a megemésztendő változatos evilági ismereteket a tanulóifjúsággal. Így magyar iskolamester barátjával, a németalföldi és skót meg svájci egyetemeken tanult és a kriticismusban úttörő Descartes-ot követő Tolnai Dali Jánossal együtt dogmaellenes éllel, sőt a protestantizmusban is föllépő ortodox merevséggel sarkalatos ellentétben voltaképpen Comenius nevével társul e világhírű magyar művelődési intézmény klasszikus érdemű megalapozásához.

A világhírű sárospataki kollégiumnak később olyan kitűnő tudós professzorai voltak, mint a két Csécsi (Tsétsi), a felvilágosult jogbölcse, Kövy, a modern szociális gondolkodásra és emberi magatartásra nevelő, radikális demokrata történetudós, Zoványi Jenő, a modern költő és műfordító, irodalom- és nyelvtudós, Képes Géza. Leghíresebb tanítványai közül pedig hadd emeljük ki a költő Csokonait, a magyar reformkor közgazdasági és művelődési újjátásaiban Széchenyi Istvánnak szellemi indítást adó Fáy Andrást, Kodály Zoltán Háry János c. zenés színpadi mesejátékának szövegkönyvét Paulini Bélával együtt alkotó Harsányi Zsoltot és a Cs. és Kir. szép napok c. humoros regény íróját, Komáromi Jánost.

A múlt századi jellegzetes magyar klasszicizmus nagy mesterének, a Magyar Nemzeti Múzeum építőjének alkotása a leégett egykori iskola helyén megépített kollégium, a két és fél emeletes hatalmas iskolalapota. Ennek a főutcára tekintő homlokzati szárnyán formálták ki — ugyancsak Pollack tervei szerint — a nagy könyvtártermet. Fehér, dór stílusú oszlopsoron álló, védőrácsos karzattal, rozettás és részint kazettás kiképzésű mennyezettel díszített, rangos belső építészeti remekműként becsült, nagy terebben őrzik a kollégium régi, alapkönyvtárának rendkívül ritka és értékes, harmincezer kötetet kitevő gyűjteményét. Hatalmas mennyiségű, alig megbecsülhető ritka régi magyar és külföldi folyóiratok, kéziratok rengetegét őrzik avatott műgonddal az egyetemes európai művelődés e világhírű magyar emléktárában.

Sárospatak környékén ugyan szép számmal laknak szlovákjű és általában elmagyarosodott északi szlávok, de délszlávok nem. Mégis a kollégium kéziratárában végzett kutatásaim meglepő eredménnyel jártak. Olyan emlékeket is találtam, melyek egyike-másika a legérdekesebb és a legértékesebb bizonyító emlékanyagnak minősülhet a magyar és a délszláv művelődési kapcsolatok életerős alakulásában.

Mikor 1793-ban az iskola vezető professzora lett Kövy Sándor, a debreceni maradi református ortodoxia által elűldözött és nagy költőtanár, Csokonai pártfogója, a félvilág jogbölcséletének európai híru tudós fejlesztője, a pataki jogászhallgatók száma is ugrásszerűen növekedett. Kövyről tudunk érdekes, hogy esküdt ellensége volt a hűbéri előjogoknak, és a radikális-demokrata, polgári fejlődés bátor magyar úttörője volt. Könyveit nemcsak az egykori Magyarországon, sőt Bécsben és az osztrák—cseh monarchiai területen is használták. A Széchenyi reformműködését megelőző Fáy Andrásnak kedvelt professzora volt, sőt az öreg Kövy előadásait még ifjú jogásként Kossuth is élvezettel hallgatta.

Mikor tanulmányozni kezdtem a joghallgatók névsorát, kiderült, hogy a magyarokon kívül nagyszámban diákoskodtak itt délszláv, kárpátaljai ukrán, osztrák, német, magyarországi német-szász, német-sváb, továbbá román joghallgatók mellett szerb, horvát, szlavón, szlovén hallgatók is. Mindjárt a levéltári búvárlásaim első óráiban kétszáznyolcvannégy délszláv növendéket számoltam össze, akik 1793—1860 között tanultak itt joghallgatókként. Ez a szám azonban nem teljes, hiszen a szabadságharcot követő önkényuralom idején szüneteltették a jogi oktatást a haladó híru pataki kollégiumban több mint egy évtizedig, azt követően pedig már nem vezettek megbízható matrikulát, vagyis anyakönyvet a diákok illetőségi helyéről. A növendékek Bácskából, Bánátból és Szerémségből, Eszékről, Pozsegáról, Vukovárról, Arad és Temesvár környékéről, ahol e korban rengeteg délszláv élt, kerültek Sárospatakra.

Ezzel azonban a délszláv—magyar művelődési vonatkozású kutatási eredmények még nem zárultak le. A sárospataki kollégium gyűjteményéből az irattári részleg 15.282—15.299 szám alatt hatalmas aktacsomagot őriz. Kiderült hogy Balla Athanasios orosz cári udvari tanácsos 1814. évi december 1-i német nyelvű végrendeletében meglehetősen nagy összeget hagyományozott részleteiben meg nem határozott céllal ama különféle ortodox, pravoszláv felekezetiségű szláv tanulóifjak támogatására, akik a debreceni, sárospataki református kollégiumban és a pozsonyi evangélikus liceumban diákoskodtak. Sárospatakon például ebből az alapítványból két kuriális házat vásárolt a kollégium vezetősége; annak teljes tiszta jövedelmét görögkeleti szláv növendékek

támogatására fordították. Két különleges ösztöndíjat is létesítettek a diákok megsegítésére. Az egyik a kollégiumban teljes ellátást biztosított, míg a másik csak élelmezési segínyt nyújtott. Időközben arról is meggyőződtem, hogy az 1867-es kiegyezés konszolidált szellemét és szabadelvű nemzetiségpolitikáját erősítő 1888 után mind a gimnazisták, mind a joghallgatók rendszeresen részesültek diáksegélyezésben a szociális méltányosság szerint, származási vagy nemzetiségi és vallási különbség nélkül. Sok-sok ilyen segélyezett gimnazista diáknak nem volt feltüntetve az anyanyelve és vallásfelekezete, ámde szláv hangzású nevük aligha hagy kétséget ez irányban.

Budapestre való visszatértem után lelkesülten kutatni kezdtem, vajon kicsoda volt valójában a nemes ösztöndíjalapító Balla Athanas. Eddig ugyan nem sok eredményre jutottam vele kapcsolatban, mégis annyit sikerült megtudnom, hogy 1744-Moszkopoliszban (Moschopolis, Muszkopolisz, Voszkopolisz) született. Német és holland egyetemeken tanult, s ezt követően pallérozott férfiúként huszonnégy évet töltött az orosz cári udvar szolgálatában mint fölvilágosult szellemű tanácsos és emberbarát. Noha egészségi állapota a pétervári hideg és párás éghajlatot nem sokáig bírta, kényszerült nyugdíjállományba vonulni, fizetését 1819-ben bekövetkezett haláláig csonkítatlanul folyósította a pétervári cári kincstár, s ez a tény nagy tekintélyét tanúsítja. Egyébként Balla Athanasius szülővárosából, Moszkopoliszból immár csak romok maradtak meg korunkra. A város Albániában, a Malityi-tótól délnyugatra feküdt. A település a XVIII. században még a török birodalom Balkán-félszigeti darabjának egyik forgalmas művelődési és gazdasági központja volt. Akkoriban a janinai székvárosú vilajet, vagyis különös katonai jellegű közigazgatás kebelébe tartozott. Ebben a városban működött az első balkáni török nyomda, ahol többnyelvű könyvkiadványok készültek. Nos, innét származott Balla Athanas. Hogy milyen anyanyelvű és nemzetiségű volt — nem tudni. Születésekor nem uralkodott a nacionalizmus, nem voltak nemzeti válaszfalak. Annyi bizonyos, hogy családi nevét már Moszkopoliszban Ballának írták. Hogy miért pontosan Magyarországon létesített három városban is alapítványt? Talán későbbi kutatóknak többet sikerül ez irányban földeríteniük. Itt és most elégedjünk meg azzal, hogy kiderült: Sárospatak, a magyarországi közművelődés „Bodrog-parti Athenje”, a délszláv kultúra kialakításához is fényesen hozzájárult, s ebben felvilágosult, emberes magyar tudós tanárok mellett olyan tekintélyes szláv ösztöndíjalapító is kimagaslott, mint amilyen az említett Balla Athanasiosz volt. Még csupán ennyit: később a magyarországi művelődéstörténetben sok kiváló Balla nevű alkotó személyiséget tartanak számon — ilyen volt a sok közt Balla Antal tudós szabadelvű történetíró és szerkesztő; s ezek egyikéről-másikáról még kiderülhet, hogy legalább is szegről-végről rokona lehetett a délszláv diákok kiemelkedő sárospataki mecénásának, Balla Athanasiosznak.

III. MAGYARORSZÁGI SZERB EMLÉKEK

Rendkívül nehéz és bonyolult a Magyarországra telepedett szerbek életéről, de még a Szerbiában maradt szerbek helyzetéről is átfogó képet adni, még megközelítő módon is egyetlen esszészerű tanulmányban. Igaz, valamegyest segít e sorok írójának a másfél százados magyarországi török hódoltság-gal kapcsolatos magyar írásokra hivatkozni. És itt még hozzátehetjük: Szerbiában a törökök kerek félezer évig tartották hódító hatalmukat. Nemcsak gaz-

daságilag, hanem művelődésileg is megváltoztatták a szerb társadalmi életet, hiszen a török katonai hűbériség nem tűrte és szerb viszonylatban sem tűrte a régi nemesség uralmát. Persze az önálló szerb művelődést is hátráltatta, mert az 1493-ban megalapított szerb nyomda, amely a Balkán-félszigetnek alighanem első nyomdája is lehetett, a török hatalommal megszűntette — alig megkezdett — munkásságát, s ezt követően Szerbiában évszázadokon át nem működött nyomda. Csak Belgrád felszabadítása után, 1860-ban indult meg ismét szerb földön a nyomdászat.

A velika seoba, vagyis a nagy szerb áttelepedés idején a szerb pátriárka és számtalan kolostor szerzetesei híveik sokaságával áttelepedtek Magyarországra. A jövevények közt voltak a rácsai kolostor szerzetesei. Ez a kolostor nevezetes volt igen szépen illusztrált kéziratos könyveiről. A telepesek közt persze voltak másolók is, s ezek Szentendrén telepedtek le és rögtön munkához láttak. A szentendrei másolók — anyakolostoruk neve után — „racsaninak” nevezték magukat. Munkájukra szükség is volt, hiszen az új telepesek szerettek volna az egykori világi műveltségtől elválaszthatatlan vallási életet is élni, de ahhoz kellett egyházi könyvek is. A szentendrei másolóiskolának egészen ritka és nagy jelentőségű következményei lettek. Itt azonban ismét egy kis kitérést kell tennünk.

Két hittérítő, nevezetesen Cirill és Metod az összes szláv népek számára szerkesztette meg a glagolita írásnak nevezett betűrendszerét, amelyből a cirillbetűs ábécék több változata honosodott meg később.

A két hittérítő ómacedónszláv nyelvre fordította le a legszükségesebb egyházi írásokat. A középkori írásbeliség tudós kutatói az ő nyelvüket előbb szlávznak, később ószlávznak, majd óegyházi szlávznak nevezték. Később a középkori szerb könyvek szövegébe a török uralom századai folyamán mindinkább beszüremlettek az élő nyelv elemei. A XVIII. század elejei másolt szövegeket éppen ezért szerb szlávznak szokás nevezni. Ezt a nyelvet használták szentendrei könyvmásolók is. És itt jelentkezik a Magyarországra települt szerbek sorában egy férfi, a nép nyelvének irodalmi nyelvre való alkalmazásának első előfutáraként. Ez a férfi Gavriilo Stefanović Venclović. Ő tudatosan kétféle nyelven írt. A klérikusnak, vagyis a papi rendnek szánt művekben a szerb szláv nyelvet használta. A laikusoknak, tehát a világi embernek szánt prédikációkban az egyéb áhítatos szövegekben már a „parasztos” (po prostotu) népi nyelven fogalmaz a közérthetőség kedvéért. Ugyanis az elavult régi szertartási nyelv még a szegény alsópapság előtt is talán érthetetlen volt. Venclovićot nem méltatja eléggé az irodalomtörténetírás és az általános művelődéstörténet. Holott megérdemli. Ma még csupán annyit tudunk e szerény szerb papról, hogy Szentendrén a másolóiskolában dolgozott, majd 1736-ban Győrött lelkipásztorokodott, de csak segédlelkészként.

Egy másik érdekes és jelentős tudós Jovan Rajić (1726—1801), akit általában a szerb történetírás atyjának is neveznek. A nagyérdemű tudós Karlócán, Temesvárott és Újvidéken tanárkodott, s közben írta meg a szerbekről, horvátokról és bolgárokról szóló négykötetes történelemkönyvét orosz szláv nyelven. A mű először Bécsben jelent meg 1794—95-ben, majd másodszer 1823-ban Budán.

De nem soroljuk fel ennek a korszaknak valamennyi jelentős, szorgalmas művelődési apostolát és tollforgatóját, hiszen az irodalomtörténeti szakfeladatot végzőkre vár. Mi itt csupán nagy vonalakban vázoltuk a magyarországi szlávok művelődéstörténeti és néprajzi fejleményeit.

Az elmondottak alapján az is bizonyos, hogy a Magyarországra áttelepült szerbeknek kulturális életüket is úgyszólván előlről kellett kezdenünk. Kultúráteremtő munkájukban a XVIII. század második felében az oroszok is jelentős segítséget nyújtottak, hogy középiskolákat és színjátszást teremtsenek, ezenkívül megalapozhatták a magyarországi szerb ortodox egyház festészetét és több egyéb vállalkozással együtt, nemcsak ösztönösen, hanem céltudatosan is megkezdődött a szerb kultúráteremtő munka Magyarországon: ez rendkívül fontos tény! Hiszen már 1765-ben Zaharije Orfelin szerb naptárt adott ki. Hogy a magyarországi szerbek milyen kulturális munkát végeztek, az egyébként elfogulatlan hitbuzgó római katolikus Mária Terézia idején is kiderült. II. Katalin cárnő ugyanis Mária Teréziától szakembereket kért, akik megreformálnák az orosz iskolákat, s ezt a kérdést nem tagadhatta meg az osztrák—magyar uralkodó. A munka elvégzésére hívatott szerbeket, neveztesen Teodor Jankovićot küldte Mária Terézia orosz földre. Aztán ne feledjük el azt sem, hogy 1812-ben Szentendrén létesült az első szerb tanítóképző iskola!

Lényegében az eddig ismertetett tények a Magyarországon szép számmal megtelepült szerbség felvirágzásának korszaka volt. Már a XIX. századra jellemző volt, hogy a szerbség egyrészt széttelpeedett Magyarországon, másrészt a déli végeken összpontosult, így lassankint a magyarországi szerbek fővárosa lett Pest-Buda után Újvidék. Jellemző tény Újvidék szerb kulturális életének felvirágzása folyamán a legendás hírű szerb Zastava című népszerű lap megjelenése. Ez a lap még 1866-ban Pesten jelent meg, de már a következő esztendőben Újvidéken, és ott két év híján hat évtizedig szolgálta a szerb kultúrát. Ez a lap az első világháború előtt egy ideig két, sőt napi három kiadásban jelent meg, afféle világvárosi bulvárlapok versenytársaként. Ez is bizonyítja, hogy a XIX. században mennyire szerb jellegű lett Újvidék, a szabadelvű korszak évtizedeiben, amikor az önző érdekkörű nacionalisták jelszavai még nem hátráltatták az egyetemes kultúrát...

A vándorlások a délszlávok közt is széthúzó nemzeti irányzatok és más visszahúzó erők sok kárt tettek a szerbség soraiban. A háziipar visszafejlődése a gyáripar fellendülésével azt eredményezte, hogy a népviselet lassan lekopott a szerb emberekről is, de hát ez egyetemes társadalmi érdekű folyamat. A reakciós körök széthúzó érdekű uszítása persze a tartósabb és embersége-sebb népi-nemzeti sajátosságok érvényét is civilizált barbár közbetolakodással — minden nép kárára — megzavarta. A XX. századra már lényegében csak szűk családi körben használatos szokások maradtak meg.

Az első világháború után a szerbség száma Magyarországon erősen megcsappant és napjainkban számuk messzi elmarad a tízezertől.

Egyébként a szerbek körében mint általában a jellegzetes népszokásokat többnyire a dalok és ősi táncformák fűszerezik. De kevés nép őrzi szívósan melengetve annyi életerős népszokását, mint a magyarországi délszlávok szerb rétegei. Ezeket a népszokásokat, nemcsak a paraszti körökben, hanem a vagyonosabb és a műveltebb körökben is gondosan ápolják. Ez egyúttal annak bizonyossága, hogy a szerbek is ragaszkodtak hagyományaikhoz, valószerűleg ez is egyik oka, hogy nemzeti sajátosságait idegenben is sokáig és következetesen megtartották.

A két ünnepre, melyet a két szó takar, már csak a legöregebbek emlékeznek. Hiszen egyik legbensőségesebb családi ünnepük volt a szerbeknek. A Materica, az anyák ünnepe, míg az Očevi, az apák ünnepe volt. De még régebben a család majdnem minden tagjának volt ünnepe; ez alkalommal azonban a két központi ünnepről szólnak.

A Matericát a karácsonyt megelőző második, míg az Očevit a karácsonyt megelőző első vasárnap tartották. Az ünnep olyan nagy jelentőségű volt, hogy a gyerekek az ujjukon számlálták, hányszor kell még aludniuk. No végre elérkezett a nagy nap. A konyhaalmáriom telve ropogósan szépre sült kívánatos színű pogácsával, a padkán pedig néhány kotarica — sásból font kosár — almával meg dióval s egyéb gyümölcsökkel. A háziasszony sűrög-forog a szobában, rendezgetve, igazítva. A házigazda néhány barátjával az asztal mellett foglal helyet és ott mulatgatnak, pipaszó és boroskancsó mellett késő éjfélig, mert a redusának a ház asszonyának ünnepét illendően kellett megünnepelni. Eközben nagy láрма támad az udvarban, a gyermekláрма és kutyaugatás vegyest behallatszik a szobába. A redusa erre kimegy az udvarra, nehogy a kutya valamelyik kölknek a ködmönét letépje. Néhány perc múlva belép egy gyermekcsoport, ki bunkós bottal, ki pálcával a kezében, de mindegyiknek a nyakán lóg a torbának nevezett tarisznya. A gyerekek a szobába érve megállnak az ajtó mellett, és nagy nehezen lehúzzák a báránybőr kucsmát, a legidősebb közülük egyet-kettőt köhint, s ezekkel a köszöntő szavakkal fordul a ház asszonyához: „Čestitam vam Matericu.” A háziasszony pedig: „Živ i zdrav bio sinko.” (Egészségesen élj tovább, fiam!) Valamennyi gyermek azután kap ajándékul egy-egy marék diót és almát. Utóbb még sok helyen pénzt is kaptak a gyerekek. Sok faluban a köszöntők „észrevétlenül” megkötözték a háziasszony lábát szalaggal vagy madzaggal, aki azután enyelegve további marék dióval váltotta meg szabadságát.

A Matericát nemcsak a gyerekek várták nagy izgalommal, hanem a felnőttek is. Hiszen a nagyobb leányok ezen a napon mind új ruhában jelentek meg a kólóban, vagyis a délutáni táncon. A másik nevezetesség pedig a „crvena jabuka”, a piros alma, amelyet a legény szíve választottjának adott jelképkül, hogy a jövő farsangban pálinkát küld néki és nőül veszi. Az almába régebben gyakran aranypénzt és érmeckét is belerejtettek, legalább is a módosabb szülők legényfiai, többnyire komoly nősülési szándék szimbólumaként. De a lányok ezen a napon szintén megajándékozták szívük választottját almával, dióval és aszalt szilvával.

Ezen a napon a fiatal menyecske férjét vezette be szülei házába, mert a szokás szerint a fiatal nő csak Materica napján léphetett be először ipja házába. Az elmondottak is azt bizonyítják, hogy ezen a napon afféle igazi meseszzerű hegyen-völgyön lakodalmasan érezték a családok magukat.

A Matericát követő vasárnapon volt az Očevi, az atyák ünnepe. Ez az ünnep is ugyanúgy zajlott le, mint a Materica, azzal a különbséggel, hogy most nem az anyákat, hanem az apákat ünnepelték.

A többnemzetiségű falvakban, ahol vegyesen éltek szerbek és magyarok, az ünnepeken természetesen a magyar gyerekek is részt vettek.

DODOLA

Szerb falvakban szokás volt, hogy aszályos időben a leányok összejöttek egy előre megbeszélt helyen, s házról házra járva, általuk szerkesztett dalokban, jó termést hozó esőért fohászkodtak. A leányok rendszerint sorsot húztak, és az így kijelölt leányt azután tetőtől talpig fölékesítették lombokkal, ágakkal, virágokkal. A töméntelen zöld valóságos ruhaként vette körül a leányt. És így előkészülve, a leányok elindultak a „dodolával”, a felékesített leánnyal. Minden házba bementek; a konyhaajtó előtt megálltak, s a dodola, mialatt a többiekkel együtt táncolt, rövid versekben esőért fohászkodott, s addig fel nem hagyták az énekléssel, táncolással, míg valaki a házbeliemből jól le nem öntötte a dodolát. Aztán tovább mentek. Persze a csoporthoz hamarosan hatalmas gyereksereg is csatlakozott. A dodola így járta körül a falut, és minden ajtónál énekelt, és természetesen jutalmul néhány vödör vízzel tisztelték meg annak jeléül, hogy szívből kívánják az áldásos vizet.

Magyar néprajzi kutatók nemcsak begyűjtöttek ilyen dodoladalt, hanem le is fordították:

*Kérünk téged, égi atyánk!
Ojdodo! Oj dodole!
Adj nekünk egy harmat esőt!
Ojdodo! Oj dodole!
Harmatozd be mezőinket!
Ojdodo! Oj dodole!
S túl a réten gabonáinkat!
Ojdodo! Oj dodole!
És az aranyló kukoricánkat!
Ojdodo! Oj dodole!*

*Zuhogj, zuhogj, csendes eső!
Ojdodo! Oj dodole!
Harmatozd be a bort, a búzát!
Ojdodo! Oj dodole!
S a kétszárnyú tengerit is!
Ojdodo! Oj dodole!
És a szép zöldellő lent!
Ojdodo! Oj dodole!
A kendert is harmatozd be!
Ojdodo! Oj dodole!*

A leányok aztán táncra perdültek, majd a következőket énekeltek:

*Jó dodolának Istent kérni!
Ojdodo! Oj dodole!
Hogy adjon egy harmat esőt!
Ojdodo! Oj dodole!
Hogy a szántók megázzanak!*

*Ojdodo! Oj dodole!
A kapások is ázzanak!
Ojdodo! Oj dodole!
És a házban dolgozók is!
Ojdodo! Oj dodole!*

A dodoladatok eredetiben is rím nélküliek, csak a ritmus következetesen versszerű mindegyikben.

LEÁNYKÉRÉSI SZOKÁSOK

Mint a legtöbb népszokás, úgy a leánykérés is a munkás (a paraszti) hónapok utáni időre esett. Márton napja körül, de sok helyütt éppen Márton napján, házasulni szándékozó ifjú násznagyát vagy vőfélyét elküldte ama leányzó apjához, akinek a kezét szívből elnyerni szerette volna, komoly házasságkötési szándékkal.

Miután a násznagyot a leány apja fogadta, az elmondta tisztos szándékát, és jötte okát, mire egy kendőt nyújtott át — a gazdagabbaknál értékesebb ruhakelmét — a leányzó apjának, s ha másnap délig nem küldték azt vissza, úgy tudta, hogy a leány kész hozzámenni.

A jegyes később ezt a kendőt beszegi, és a vőlegény az esküvői szertartáson a mellére tűzi.

Rendkívüli szépség esetében, ha egyszerre több kérő érkezett, a leányzó apja körülállította a kérőket, s egy meggyújtott gyertyát adott az egyik kezébe. Aztán felszólította az illetőt, hogy azt sebesen adja a szomszédja kezébe, mire lehetőleg gyorsan körözték a gyertyát. Viszont az, akinek a kezében kialudt a gyertya, az kiállt a körből, s ez így ment mindaddig, amíg csupán egyetlen legény maradt, aki előadta szándékát. Utána az szölt, aki utoljára esett ki a körből, s ez így ment visszafelé, míg arra került a sor, aki először esett ki. No és azután egy kivételével a nagy többség visszakarta a kendőt.

A szerb leányok hazafiségéről is énekeltek dalokat. Így az egyik nagyon gazdag Vojnics leányról, Júliáról. A legenda szerint a rendkívüli szépségű leányt többen kérték meg egyidejűleg. Júlia visszaküldte valamennyi kendőt. Azt üzenté, hogy annak adja a kezét, aki a hazájában kegyetlenkedő basát megöli és elhossa annak rózsaszínű kaftánját, amelyet nemrégiben kapott a szultántól. A legenda úgy tudja, hogy a basát Joca Rudić ölte meg, és el is nyerte a szép leány kezét. De több dal tud ilyen hazafias leányokról, a legtöbben azonban névtelenek, vagy idővel teljesen eltorzult nevek szerepelnek.

A SZENTENDREI SZERB KÖNYVTÁR

Részletesebben kell szólnunk egy szerb tárgyi emlékről, amely nehezen felbecsülhető értékeket tartalmaz. És ez a budai görögkeleti szerb püspöki és egyházmegyei, több mint 20 000 kötetes könyvtár Szentendrén.

Előjáróban, a gyűjtemény értékének jellemzésére néhány publikációt szeretnék felsorolni, melyek a könyvtárral foglalkoztak. Vegyük előbb a magyar nyelvűeket:

Voit Pál: *Szentendre művészeti emlékei*. 1958.

Somogyi Árpád: *A régi orosz iparművészet magyarországi emlékeiből*. 1959.

Huzsvik György: *A Szentendrei Szerb Görögkeleti Püspöki és Egyházi Könyvtár*. Megjelent a Pest megyei Könyvtáros 10. számában. 1961.

Huzsvik György: *Könyvmásoló műhely Szentendrén a XVII. században*. Megjelent a Pest megyei Könyvtáros 16. számában. 1963.

Somogyi Árpád: *Régi szerb egyházművészet*. 1965.

És végül néhány szerb nyelvű publikáció:

Pavle Sofrić: *Momenti iz prošlosti i sadašnjosti varoši Sentendreje*. 1903.

Rajko L. Veselinović: *Arsenije III. Crnojević u istoriji i književnosti*. 1948.

Nebojša M. Lazarević: *Biblioteka srpske patriaršije*. 1951.

Nem törekedtünk a teljességre, csak jelezni kívántuk, hogy a tudománytörténet szerencsére már huzamosabb ideje foglalkozik ezzel a ma még, ha mérsékelten is, de élő hagyattal.

A könyvgyűjtemény birtokosa a budai szerb püspökség, melyet 1695-ben alapítottak. A szentendrei püspöki könyvtár megalapítója lényegében Popovics

Dénes (1790—1828) budai püspök nevéhez fűződik. A makedóniai származású főpap irodalmi és fordítói tevékenységet folytatott. Hagyatékában kéziratban maradt fordításain kívül, Zavariasz György (1744—1805) görög irodalmár kéziratjai, valamint kilenc darab görög neumas mű (a középkorban használt, hangjegyeket pótló, ún. beintő jelek), köztük Kyrianidesz Demetriosz műve a püspöki könyvtár kéziratárának legbecsesebb darabjai.

A következő püspök, akinek hagyatékából mintegy 6000 művel gyarapodott a könyvtár, Stojkovics Arzen (1853—1892). Könyvei között a kor bizantológiai, szlavisztikai és teológiai irodalmának legfontosabb kiadványai kaptak helyet.

Itt jegyezzük meg, hogy az egyházmegye területén megszűnő plébániák könyvanyagai is a püspöki könyvtár állományát gyarapítják. Ez a gyakorlat elég régi keletű. Ennek következményeként az ortodox görög egyház plébániáinak nem egy műve került Szentendrére. Úgyannyira, hogy a görög kéziratok és nyomtatott könyvek száma megközelíti az 500 bibliográfiai egységet.

Dr. Zubkovics György (1912—1951) budai püspök hagyatéka ismét mintegy 6000 kötettel gyarapította a könyvtárat. Ez az anyag már modernebb és a korszak bölcséleti, irodalmi lexikográfiai, teológiai és történelmi műveinek a legjavát öleli fel.

Könyvtárlátogatásom alkalmával elbeszélgettem annak tudós őrzőjével, dr. Huzsvik Györggyel, aki a következő tájékoztatót adta:

— Az egyházmegyei könyvtár anyagának egy részét időszaki, iskolai tankönyvek, rendeletek, cím- és névjegyzékek, sematizmusok és hasonlóak alkotják. Ez az anyag az utóbbi években a szentendrei Javor szerb közművelődési egyesület volt könyvtárának mintegy 500 kötetével, azután a Tolna megyei Grábóc kolostor könyvtárának mintegy 1200 kötetével és egyes adományokkal gyarapodott.

Itt kis kitérőt kell tennünk. Grábócon működött még a második világháború után is az utolsó magyarországi férfi ortodox kolostor. Régebben ide is gyűjtöttek szerb egyházi könyveket. Hiszen pl. mikor 1776. szeptember 7-én a ráckevei kalugyereket áttelepítették Grábóca, akkor ezek vagyontárgyait és könyvtárat is áttelepítették, úgyhogy a megmaradt 1200 kötetes gyűjtemény rendkívüli művelődéstörténeti, irodalmi és történelmi értékű. Dr. Huzsvik György csak egy adatot közölt ezekből:

— A grábóci anyaggal értékes XVII.—XVIII. századi illuminált kéziratok könyvek és egy 1563. évi tübingeni cirill új testamentum került a könyvtárba. Különböző ez a mű dr. Mirko Rupel, a ljubljana egyetemi könyvtár — már meghalt — tudós igazgatójának közlése szerint a hús fennmaradt példány egyike. (Itt talán közbevetőleg nem kell hangsúlyoznunk, hogy Magyarországon másik példány nincs belőle!)

A krónikás szomorú szívvel zárja sorait, hiszen lassan már csak a népmesékben találkozunk szerbekkel Magyarországon. Ez az írás is csak emlékeztető a fogyatkozó népcsoportokról. Éppen ezért sietni kell a még élő emlékek begyűjtésével. Ezek az emlékek azért is értékesek, mert a szerbek és a magyarok közt a legelevenebb és leggyümölcsözőbb kapcsolatok akkor alakultak ki, mikor népeink vállvetve harcoltak valamely közös ellenség ellen. Különböző is a hazai szerbség élete és hősiessége nem egy magyar költőre is hatott. A költőirások közül Szentendre és Ráckeve (Kevi) Arany Jánost, a magyar

költői nyelv legmesteribb alkotóját is megihlette. Az *Őszikék*ben megjelent *Népdal* című verse (1877) balladaszerű drámaisággal beszél el egy szent-endrei menyasszony tragédiáját:

*Duna vizén lefelé úsz a ladik,
A ladik,
Róla muzsikaszó, guzlicaszó, csimpolyaszó
Hallatik;
Juhaj! viszik a piros almát, barackot,
Juhaj! Kevibe Szent-Endréről menyasszont!*

*Piros almát eladják a budapesti
Piacon.
Abbul cifrálkodik Kevibe' a piros arcu
Menyasszony:
Juhaj! de derék ruha ez a fejkötő:
Mégfér ezalatt akármennyi szerető!*

*Kevi csárda reggel óta tele van,
Teli van:
Ott járja a kolót egy éles késsel, véres késsel
A Jovan:
Juhaj! piros volt, de csak férges alma volt,
Asszony, csinos volt, de azért csak r—a volt.*

*Duna vizén lefelé úsz a ladik,
A ladik,
Róla hejjehujja, szitok-átok, dávorja
Hallatik:
„Juhaj! közel már Alexinác, Knyazevác:
Engem Kevi-Rác, többet ugyan sose látsz!”*

Régóta kutatom, mi köt össze bennünket magyarokat a szerbekkel, hiszen ezeket a kapcsolatokat erősíteni szeretném. Jóleső érzés, hogy napról napra többen vagyunk, akik ezt a munkát végzik. Szerencse, hogy ezt a munkát nem kell a legelején kezdeni, mert ezen az úton jártak haladó szellemű elődeink is.

Befejezésül a csehszlovák Julius Dolanskyt idézem:

„Bármilyen nyelven is beszélünk, íróink, költőink és népeink szíve egy-azon ritmusban dobog: országaink boldogságáért, a világ békéjéért.”